ДО ТОГО Ж ЦІЛКОВИТО НЕЙМОВІРНА,

ВИГАДАНА ВІД ПОЧАТКУ ДО КІНЦЯ АВТОРОМ,

ЩОБ ПОКАЗАТИ СУТИЧКУ ДЕЯКИХ

ПРИНЦИПІВ, ВАЖЛИВИХ ДЛЯ НАШОГО ДНЯ

І МАЙБУТНЬОГО

Раптовий постук у двері прокинув його з задуми. І хоч тут він не міг когось до себе сподіватися, хоч його думки в ту мить перебували на безконечній відстані від цього будинку, Городовський звичним голосом, як у своїй власній кімнаті, спокійно й негайно відповів:

— Можна.

Власне, в цьому помешканні він пробув ще тільки годину. Воно складалося, як і сказано йому напередодні, з чотирьох кімнат, що з них одну займав постійний пожилець, а решта три були впродовж місяця до його розпорядження — на час відсутності дійсних господарів. Але, прийшовши сюди й передавши тому пожильцеві рекомендаційного листа, він сів у першій кімнаті коло столу, поставив поруч свій чемодан і спочивав. Бо справді почувався далеким пішохідцем, мандрівником з торбинкою і ціпком після довгої путі, що стелилася перед ним без краю. І це житло, якого він навіть не оглянув, було немов куренем при степовому шляху, зичливо покинутим на радість подорожньому.

Звичайно, не тіло його стомилося, адже останні дні він ходив зовсім небагато. Інші сили його вичерпувались, не

фізичні. Виснажені маренням клітини мозку давали відчувати в голові страшенну сухість; безумне прагнення, яким він був керований, кричало, не знаходячи поживи. Голод душі мучив його, пожерши всі крихкі сподіванки, в які звиродніли його надії.

Тепер, підвівши голову до дверей, що були напроти нього, Городовський побачив себе у чужій їдальні, чистій і дуже скромній. За ширмою праворуч стояло ліжко; буфет, чи, власне, сервант, що закривав те ліжко збоку, був застелений вишиваною серветкою виробу Укркустпрому і така сама скатертина лежала на столі, об який спирався його лікоть. Крім двох дідівських портретів у темних рамках і кількох сучасних фотокарток, на стіні висів невеличкий олійний натюрморт — розрізаний кавун у товаристві огірків і помідорів. Цей наївний затишок і глибока проміркованість обстанови огорнули Городовського ревнивим смутком. У кімнаті ліворуч, куди провадили другі двері, він відчув спальню з одним чи, може, двома дитячими ліжками під білими ковдрами, а праворуч — кабінет хазяїна, цератову канапу з квітчастим килимком, сосновий стіл до письма і шафу книжок з золотом на корінцях. Його розбурхана істота мимоволі з гірким докором схилилася перед тихим подружжям ладу і згоди, що панувало тут, випромінюючи ясну щоденну радість, оперту на працю, обов’язок і застарілу, хронічну любов.

Двері розчинилися. Увійшов досить літній чоловік з вусами, бородою і взагалі зарослим обличчям — постійний квартирант цього помешкання.

— Ви вибачте,— промовив він густим і трохи штучним голосом лектора,— що я турбую вас у перший день вашого приїзду. Але — формальності. Канцелярія нашої домоуправи працює ввечері, і я сьогодні ж мушу вас заявити.

Городовський дістав з кишені військовий білет.

— Вистачить? — спитав він.

— Безперечно,— сказав одвідувач трохи лагідніше, немов перед тим сподівався від нового пожильця якогось опору.— З вас належить ще один карбованець на заявку. Надіюсь, ви не заперечуєте? Дякую,— сказав він, ховаючи документа й гроші. — Скажіть, даруйте цю цікавість, ви довго маєте в нас пробути?

— Тижнів два... може, три... залежно від справ,— додав Городовський, щоб виправдати свою непевність.

— Звичайно. Але скажіть,— провадив він, сівши збоку,— як, власне, ви потрапили сюди? Тобто в цю квартиру, розуміється?

— О, я тут зовсім випадково,— посміхнувся Городовський.— З хазяїном квартири я зовсім не знайомий. Це влаштувалось через одного приятеля.

— Якого ви теж зустріли випадково? — засміявся гість.

— Коли хочете.

— Чудово! Але ж цікаво,— промовив квартирант у несподіваному захваті. — Лишається, щоб ви взагалі приїхали до цього міста випадково.

— Якнайвипадковіше, коли можна так висловитись,— спокійно відповів Городовський.

— Ну, я викладаю фізику, а не мову, і в справах вислову не розбираюся. В такому разі будемо знайомі: Пащенко Анатолій Петрович.

— І будьмо добрими сусідами,— додав Городовський, назвавши себе.

Вони підвелися, подали одне одному руку й сіли знову — Городовський, як і перше, а Пащенко — верхи на стільці. Він не приховував свого задоволення.

— Розумієте, це чудесно — ваш випадковий приїзд і ваша випадкова зустріч. Як людина, що викладає точні науки й мусить знаходити скрізь суворі закони, я, мабуть, краще від інших навчився цінити випадковість. А через те, що в моєму власному житті випадків було до смішного мало, хоч і серйозних, я навчився, крім того, любити їх. Що ви на це скажете?

Городовський ввічливо погодився, застерігши, що він має на увазі тільки щасливі випадки, а не якісь інші.

— Незалежно,— відповів Пащенко. — Незалежно від їхньої якості!

Він раптом посміхнувся, під чого його обличчя зразу перемінилось. І Городовський здивовано помітив у його рисах щось неприємне, щось уперте, тупе, навіть хиже.

— Вся річ у тому,— казав далі Пащенко,— що випадок не може бути нещасливим. Суть випадку у тому, що він своїм втручанням ламає звичну чи завбачену лінію життя. А це завжди плюс. Чим було б людське життя без випадковості? Подумайте, і ви не зможете уявити собі нічого сірішого.

— Людське життя без випадковості не можна уявити,— сказав Городовський. — На жаль, вона становить його частину.

— Одначе,— Пащенко зненацька підвівся і сухо надів окуляри,— ви, певне, хочете вмитися з дороги і, може, спочити. Я вас затримую. Навіть можна затопити ванну.

Від ванни Городовський відмовився, але признався, що охоче вмився б і полежав. Було вже близько п’ятої години дня. Минулу ніч він спав зовсім зле і, вставши з ліжка, справді забув умитися. Але він ладен був умитися вдруге, аби тільки збутися розмови взагалі й зокрема на тему, що не могла бути йому приємна.

Показуючи йому ванну кімнату, Пащенко тримався дуже офіційно і вживав лекторського голосу, давши цим Городовському надію, що принаймні на сьогодні його стосунки з сусідою закінчені. Та коли він хвилин за десять вийшов з рушником назад у коридор, з бічних дверей з’явився Пащенко і запропонував одвідати його кімнату порядком відповідного візиту.

— До речі, мушу дати вам ключа від квартири,— додав він.

Перше, що вразило Городовського в цій кімнаті, була похмура пітьма, хоч помешкання містилось на четвертому поверсі. Але вікно тут виходило в тісний закуток, утворений двома перпендикулярними стінами будинку і замкнений, крім того, височезним муром, що стояв замість паркана на межі сусіднього подвір’я й сягав вище половини вікна, яке більшою своєю частиною дивилося таким чином у глибокий і гидкий колодязь. Але й не треба було багато світла, щоб роздивитися внутрішність цієї достатньої розміром і досить охайної кімнати: в ній, власне, нічого не було. При одній стіні звичайна дерев’яна

розкладачка, в кутку коло вікна кухонного типу стіл, застелений зеленим папером, на ньому лампа, олівці в мідній підставці, велика попільниця; коло столу один у хаті стілець і коло другої стіни, вже зовсім несподівано, старовинний, важко інкрустований комод з опуклими шухлядами й круглим будильником зверху.

— Вас дивує спартанська простота моєї обстанови,— сказав Пащенко строго, присуваючи Городовському стільця і сам сідаючи на розкладачку. — Але кожне життя має свій стиль. Про це ми неодмінно поговоримо при нагоді. А зараз дозвольте докінчити попередню думку. Ви кажете — на жаль. Ні, громадяни, смію вас запевнити — на щастя. Головне те, що випадок примушує нас побачити речі з нового боку. Не буду наводити вам зараз прикладів, скажу просто: трудно заперечувати, що наше життя полягає в певній сумі вражень від речей — розуміючи це слово в найширшому значенні. Чим яскравіші наші враження, тим наше життя цікавіше. Але ми живемо в такому обмеженому колі речей, що вони, кінець кінцем, притираються для наших чуттів. Ви, я думаю, з цим цілком згодні.

Городовський відповів, що взагалі і в цілому він має рацію. А сам не так дослухався до мови свого сусіди, як донюхувався, так би мовити, до чудного, ледве помітного запаху, що чувся в повітрі кімнати. В ньому було щось гіркувате й легке, як павутинка на тлі прозорого неба. Можливо, то був дух давно розлитих пахощів, дивно поєднаний із запахом житла, або не розвіяний ще дим якогось ароматного тютюну, або повільні випари давніх тканин чи килимів, замкнених, може бути, в старовинному комоді,— але Городовський з певністю міг би сказати, що такий пряний запах він чув уперше.

Тим часом викладач фізики говорив про випадковість, сидячи на розкладачці. Головні й найзліші вороги нашого життя

— звичка і мета. Перша примушує нас зовсім не пізнавати вражень від речей, які нас звичайно оточують; друга — пізнавати ці враження лише службово, у їх відношенні до уявної речі, яка невідомо чи здійсниться для нас коли-небудь.

— Безперечно,— казав він,— люди б задихнулися від своїх звичок і цілей, якби не благородна випадковість. Вона вибиває їх з колії, ламає звички, перевертає мету, і вони бачать те, чого не думали побачити, потрапляють туди, де ніколи не гадали бути, і для них воскресає те, що вже зовсім зів’яло. Від її поштовху оживає яскравість враження — ось у чім суть! Якщо ж випадок калічить їх часом,— додав він різко, скинувши окуляри, — доводить до сліз, до розпачу, до самогубства, то, повірте, ці тупі свині кращого й не заслужили. Він хоч таким способом трохи освіжає їхнє одноманітне кривляння.

Він підвівся і підійшов до Городовського.

— Якби я довідався, що ви потрапили сюди не випадково,— сказав він,— я з вами не розмовляв би.

В його тоні було щось таке, що могло налякати або розсмішити. Але Городовський байдуже промовив:

— Я дуже радий, що потрапив сюди саме тим способом, який вам подобається.

І тільки зараз, вимовляючи це коротке речення, він відчув, до чого дійшла його втома: язик його майже заплітався.

Фізик помітив його стан і стурбувався.

— Одначе,— сказав він майже ніжно,— ви стомлений з дороги. Спочиньте. Відкладемо нашу розмову на потім.

Городовський, напружившись, підвівся. Йому здавалося, що він підтримує сам себе, як щось стороннє, щоб воно не повалилось. Хитаючись, він дістався до кабінету, залитого сумирним осіннім сонцем, поволі зліг на канапу й заснув відразу.

2

Ця повість почалася, власне, трохи раніше у вагоні поїзда Дніпропетровськ — Київ. Городовський не міг заснути вночі, хоч і вжив до цього належних заходів: скинув піджака, черевики, постелився на верхній полиці й лежав, стараючись слухати невпинний стукіт коліс та розмірені поштовхи вагона. Але ці звуки, що мали навіяти йому потрібний сон, зливалися поступово у невиразний туркіт, що тоншав і видовжувався, як дріт між вальцівницями, аж поки не починав рватися і зникати геть. І знову звільнене поле його уяви запосідали думки, зразу досить безладні, але невдовзі, стаючи у зв’язки та сполучення, вони звертались до мети, яку обрали ще вдень,— до нього самого, того життєвого спрямування, що він назначив, і до його життя взагалі.

Щоправда, мислити про себе він не любив і лише зрідка дозволяв собі цю розпусту. Атож — іншої назви він не мав для того пристрасного самоспоглядання, що не містить у собі ніякої здорової критики, ні нових аргументів на користь зміни чи ствердження обраної поведінки, а тільки зворушує всю істоту, доводить розумові сили до вищого напруження, гримить і блискає, але проминає, як марна хмара, все сполохавши і не зронивши на ґрунт ні краплі плодющого дощу, йому, людині з уявою і темпераментом, аж надто відомі були ці гарячки душі, що могли б його зовсім розхитати, якби він не вмів чинити їм постійного опору, протиставляючи їм волю й звичку панувати над собою, здавна вироблену. Але разом з тим, будучи щодо себе обачним, він розумів усю небезпеку безоглядного

стримування своїх нахилів і вважав за доцільне поступатися їм інколи, щоб потім тим певніше над собою владувати. Тому він давав часом хвилинну волю всій жагучій поривності своєї приборканої натури, всій глибині свого затамованого почуття любові й ненависті до себе, поринав у цей кошлатий вир, що раз у раз викидав його, трохи стомленого й пошарпаного, на твердий ґрунт ще більшої певності.

Нагода до такого психічного кровопускання здалася йому зараз слушною. Отож, облишивши силувати себе до сну, Городовський почав чекати, поки обляжеться останній з його трьох сусідів у купе, якийсь трестівець, що спокійно читав книжку, запиваючи її нарзаном. Нарешті з його пляшки вже нічого більше не полилося, коли він перехилив її над склянкою. Немов здивований цим, господарник замислився, потім погасив електрику, гадаючи, що всі його супутники вже сплять, і стримано захропів у недовгому часі.

Тоді Городовський швидко взувся, взяв наопашки піджака й тихо вийшов у довгий коридор м’якого пульмана, освітлений матовими лампами попід стелею. Всі, крім нього, вже справді спали.

Відхиливши стільчика коло вікна, він сів і притулився обличчям до шибки. За склом у сяйві захмареного місяця нескінченно й темно розгортався рівний степ за чорними хвилями чагарів і дерев, посаджених понад залізницею. Час од часу цей неосяжний краєвид землі починав миготіти під ліхтарями полустанків, що швидкий поїзд поминав, не спиняючись, і зовсім зникав за будівлями там, де належалася зупинка. Тоді Городовський відсувався од вікна і якусь мить ніби засинав, чекаючи, поки не почнеться знову рух, за яким так вигідно й рвучко стелилися його думки. І поїзд знову рушав.

Спочатку він перебрав події останнього часу. Днів десять тому він у складі газетної бригади виїхав з Харкова до Дніпропетровська на ліквідацію прориву у вальцівному цеху металургійного заводу. Його дописи про це вже з’явилися в газеті трьома підвалами. Звідти він і їхав зараз до Києва. Ця поїздка була зв’язана з подією, яку не можна було назвати інакше, як подарунком долі. У центральній пресі він працював уже п’ять років, здебільшого в сільськогосподарському відділі, і за цей час написав майже сотню нарисів, на які дивився, як і належить журналістові, як на явища одноденного характеру. Зовсім не їх він уважав за мету своєї роботи, і як тільки його становище оформилося такою мірою, що заробіток почав давати йому деякі лишки, він узявся ретельно складати їх із смаком закоренілого скнари. Бо поставив собі доконечне завдання забезпечити собі, починаючи з цієї осені, принаймні на рік уперед матеріальне існування, щоб мати змогу цілковито й спокійно віддатись написанню великої, надзвичайно важливої для нього речі, в якій він щиро вбачав усю рацію свого дотеперішнього існування. Але, немов на потвердження старої приказки, що багатому чорт діти колише, півроку тому знайомий редактор одного з видавництв запропонував йому скласти з друкованих нарисів збірку про соціалістичну реконструкцію села. І те, що здавалося йому спрацьованою парою, несподівано ще раз закрутило маховик його фінансової машини: його збірка була ухвалена до друку. А що друк цей відбувався в Києві, він і вирішив заїхати туди на день з Дніпропетровська, щоб переглянути коректу, простежити за оформленням книжки, яку він почав кінець кінцем шанувати,— не тому, що вона належала саме йому або мала якусь визначну вартість, а просто як облігацію позики, що раптом виграла в черговому тиражі. Але все-таки почував і гордість. Виходить, він справедливо може пишатися, що додержує кроку темпів життя і що третій рік п’ятирічки теж є вирішальний у здійсненні його особистого плану! І якраз ця свідомість власних здобутків

сприяла його рішенню віддатися саме цю ніч великому блудодійству самоаналізу.

В міру переглядав Городовський внутрішнім зором це щасливе й остаточне зміцнення свого матеріального становища, цікавого для нього тільки тим, що воно давало йому на довший час змогу заглибитися в свою власну працю, його обличчя прибирало дедалі напруженішого виразу, немов шкіра на ньому заклякала. Разом з вогнем на чолі він відчув дивну легкість голови і холодок очей — знаних супутників його піднесень. І його думка, уява, розуміння, всі здібності, що тільки мав його мозок, зголодніло кинулися гризти його вчорашнього, позавчорашнього, його з-перед місяця, року, двох років, його з тих часів, як він почав бути свідомий, його минулі вчинки, його замислені й тепер доконувані наміри і заразом його завтрашнього, його прийдешнього, що мав здійснити важке завдання, до якого нині він підступав. Правий він чи ні?

Ти не маєш абсолютної певності, ятрила його думка, якби мав її, чи могла б я в тобі виникнути, нікчемний хвалько! Я отрута, і ти дозволяєш мені жити в собі. Я свідчення кволості твоєї душі, і ти неспроможний мене знищити. Але він уперто відповідав на ці звинувачення: я сильніший від тебе, тому терплю тебе в собі. Ти добродійний зародок неспокою, що не дає мені забути про мету. Ти гострий докір, що примушує мене йти вперед. Я люблю тебе як частину себе, як те, без чого моє життя стало б безбарвним животінням самотника без спокуси!

Як людина, що звикла ховати свою таємницю так пильно, що навіть сама перед собою уникає до неї дотикатись, він мислив про неї і в спокій, і в бурю лише абстрактно, вживаючи безособові звороти та займенники. А втім, здавалося йому, ні він, ні ціла мова не знала на означення його задуму одного всеосяжного слова. І це невимовне він ще і ще раз у своїй тузі заприсягавсь зробити.

Раптом у коридорі вагона погасили лампки, і вікно, в яке він безтямно дивився, заясніло молочним світлом. Так швидко минула ніч! Він підвівся, дуже обважнілий, але спокійний. Він навіть посміхнувся, вилазячи драбинкою на свою полицю. "Хай на цьому окошиться",— подумав.

3

Його книжка була вже зверстана і обкладинка подана художником. Цей художник, з яким Городовський познайомився тут, при цій нагоді у філії видавництва, невисокий і білявий, з м’яким розкошланим волоссям, страшенно зрадів, коли автор похвалив його роботу.

— Ви знаєте,— сказав він Городовському якось зворушено й по-дружньому,— ніщо мене не тішить так, як моя вдала обкладинка. Здаючи обкладинку, я почуваю себе до деякої міри просто нахабою. І разом з тим винахідником. Бо я ж графік ніякий. Моя спеціальність і моя любов — пейзажі, всякі, знаєте, краєвиди, але любов рідко дає прибутки. Так і зо мною: мої пейзажі прикрашають стіни моєї кімнати, можуть бути приємним презентом друзям, з’являються й на виставках, але, на жаль, не дояться. А за обкладинки платять. Тим краще, що я роблю їх пристойно. Дякую вам! І неодмінно прийдіть подивитися на мої пейзажі.

Він примусив записати свою адресу й пішов дуже задоволений.

Покінчивши справи у видавництві, Городовський близько четвертої пообідав і подумав про решту свого дня до вечірнього поїзда на Харків. Годилося б йому поспати якусь часинку, але брати кімнату в готелі задля двох-трьох годин він уважав за розкіш, а знайомих, таких, щоб до них можна було прийти

перепочити, він не мав не тільки в Києві, ба навіть у Харкові, де жив уже п’ять років. Тому Городовський вирішив поїхати просто за місто й повалятись самотою на траві. Радіючи з того, що Київ на такі притулки багатий, він перебрав їх усі думкою і спинився на околицях Лук’янівки, де його вразила колись незвичайна свіжість повітря й соковита рослинність, що пашить таким потужним духом землі, який відчути можна хіба що в низинах Полтавщини. І він пішов за окрвиконком до зупинки четвертого номера.

Київ не був ні його батьківщиною, ні навіть місцем довгого перебування, але він знав його чудово. Під час випадкових одвідин Городовський оглянув його зсередини і зокола. І його юнацькі домисли про місто краси й давнини себе потвердили. Весна була чудова в білому цвіті каштанів, але осінь він любив більше. Щось величне було в ній на сміливих схилах широких вулиць, що мов дрімали завжди під ударами копит і шелестом шин, зберігаючи невронено свою колишню дикість. Кам’яниці й брук, трамваї, авто не змогли подолати цих гордих горбів, що прийняли вагу міста не як тягар поразки, а як корону перемоги. І коли вересень, привітний і сумний, як мудрець, що пізнав марноту світу, але не зрікся її, посилає з-за Дніпра прощальні помахи тепла, дерева й трава на узбіччях відповідають йому пристрасною запашністю мрущого зела, зворушеного раптовими нічними дощами. Весна тут була рожевим дівчам, що бездумно марніє від жадоби літа, а осінь — голубою жінкою, що не хоче пережити свою вроду.

Трамвая не було досить довго, і Городовський, ставши в чергу, мав час розглянутися навколо. Передусім, супроти харківських звичаїв, ставання в чергу до трамвая було йому новиною, бо в столиці пасажири чекали вагонів юрбою, що здобувала місця штурмовим чином. Це свідчило, міркував він, про більшу активність харків’ян, тобто про меншу їхню культурність, коли вважати культурність за звичку стримувати

природні порухи, підлягаючи правилу, що стримує їх. Адже природним порухом кожного індивіда, що має пересунутись трамваєм на певну віддаль, завжди буде бажання захопити собі місце у вагоні, який не може вмістити всіх охочих, і коли харків’янин доконує це навально, він користується первісним правом сили й спритності, а киянин, утворюючи чергу, шанує вже культурніше право першого займання. Хоч обидва ці способи всідання в трамвай були однаково несправедливі, бо в першому разі людина з найбільшою потребою їхати могла бути не найдужчою, а в другому разі — не найпершою в черзі, Городовський усе-таки потішився душею, почуваючи себе в приємній атмосфері ладу.

Він любив лад. Але не так, як любить чи, сказати краще, потребує його людина, що народилася для нього або безповоротно до нього пристосувалася, отже, більше страждає від його порушення, ніж радіє його збереженням; для нього лад був повсякчасним здобутком у боротьбі з різнобіжними поривами, щоденною перемогою над собою, щохвилинною боротьбою з хаосом. Якщо не так часто доводилось йому витримувати, як цієї ночі, генеральні бої з собою, то скільки разів траплялося поборювати дрібні на позір забаганки, що блудно прикривали лице справжніх, великих небезпек! Хіба не почував він іноді солодкої приємності лягти спати, покинувши на столі гамузом папери й книжки, а вранці йти з хати, лишивши позад себе неприбрану постіль? І тим суворіша була його радість, коли він, оханувшись, ретельно прибирав по собі все до найменшої порошинки. Тому він любив лад ревниво — не як щось природне для себе, а як доконечне, чого боявся позбутись.

Черга вигиналась спокійним, досить мальовничим півколом, і Городовський, стоячи майже в кінці, міг бачити її майже три чверті. Київ, як то кажуть, славиться чи хоч був славився гарними жінками, тож він узявся перебирати досить байдужим

поглядом жіночі постаті та обличчя перед собою. Так, так, жінки були тут загалом приємніші, ніж у Харкові, і не так великою наявністю вродливих, як меншим відсотком бридких. Вони були свіжі і вдягались виборніше, хоч засобів до цього мали видимо менше. Мимоволі Городовський пригадав несмак строїв столичного жіноцтва у фойє "Березоля", але зразу й покинув ці порівнення: з’явився трамвай.

І зразу черга втратила ввесь свій позірний спокій і вщільнилась, ламаючи приємну заокругліcть своєї лінії. Гуртки людей, що досі ніби зовсім незацікавлено стояли осторонь, кинулись перші до вагона, відтручуючи ліктями повноправних претендентів. У дверцях сталася жахлива тиснява із криками, і чудова черга вмить обернулась на безладну, розлючену юрбу, що безоглядно пхнулася вперед. А що Городовському не було куди, власне, квапитись і достатньої чинності в рухах він не виявив, то натовп, ніби помщаючись йому за пасивність, щораз далі відштовхував його назад до крайнього кола старих жінок, калік та всякого іншого легкосилого й непромітного люду. "У Харкові все-таки чесніше",— з посмішкою подумав Городовський.

Але тільки це встиг подумати. Побіч нього пройшла жінка, яку він чи й міг добре постерегти за миготінням голів і тулубів. Але враження від неї дістав дуже чудне, таке яскраве, що мимоволі вийшов геть, щоб краще її роздивитись. Хоч справді не тямив, що він робить, чому і нащо. Поки плутався хвилину між людьми, жінка вже встигла відійти кроків на сім-вісім, і він, не збільшуючи, але й не сміючи зменшити цю відстань, безглуздо пішов за нею. Тобто йшов він досить повільно, але серце в ньому задихалось, як від довгого, скаженого бігу. Він почував, що вже ледве може переступати. І до цього прикрого сквоління тіла раптом долучивсь різкий голос сорому, гордощів, обурення. Він, серйозна людина, що має свої важливі завдання, і може допуститись такої нісенітниці, як уганяти за випадковою

спідницею, отак, з доброго дива, стерятися, як жовторотий хлопчак! Ганьба, просто ганьба! Спинись, Андрію, ти смішний!

Андрій Городовський спинився, але досить жалюгідно, як заблуда в лісовій гущавині. Йому здавалось, що він ступав за нею нескінченно довго, але, озирнувшись навкруги, побачив, що й півквартaлу не відійшов Хрещатиком від зупинки, де щойно стояв. Він повернувся, він мусив повернутися в протилежний бік і тихо посунув геть, пригнічений і похилий. Аж ось побачив перед себе великий напис: "Пролетарський сад. Музика. Атракціон. Естрада", що ввечері мав зайнятись електрикою, і пробрався вгору широкими сходами. Він потребував посидіти, спочити після несподіваного струсу, що так глибоко його збурив.

В саду такого раннього часу людей було обмаль, здебільшого діти з няньками, підлітки, стареча. Городовський сів на першу-ліпшу лаву навпроти порожнього оркестрового кону і, поклавши на коліна свого плаща, спробував передусім здати собі справу з дивного випадку, що допіру йому трапився. Його сліди він почував у собі доста виразно, щоб сумніватися в його незвичайній силі. Якась огида до себе, похололість рук і невичерпна стома — усе свідчило за те, що він дізнав сильного, виняткового переживання, трохи подібного до страху, якби страх міг бути такий принадний.

Що він цієї жінки не бачив досі ні вочевидячки, ні, як то буває, уві сні чи в любосній мрії,— цього він був цілковито й абсолютно певен. Він побачив її щойно вперше, це було ясно. Чим же вона його так нагло причарувала? Городовський мляво посміхнувся. Причарувала! Це слово здається смішним людині, що має як-не-як за плечима двадцять дев’ять років, з яких більша половина проминула в добі революції. А втім, узявшись міркувати щиро, він мусив собі признатися, що й це чуже слово — причарувала — забліде. Тієї хвилини, яку він зараз,

стенувшись, уявив, його обернуто зненацька на щось мале, нікчемне, але несамовито прагнуще — з цього й виникло в ньому почуття ущербленого гонору. І що ж вона мала в собі таке притяжне?

Він зараз гаряче пошкодував, що бачив тільки так побіжно її обличчя і що вона, ідучи попереду нього, жодного разу не обернулась. Ні, ні, ніякою надією він себе не тішив, що, озирнувшись, вона могла б спинити на ньому погляд і вирізнити його серед інших: як один із загалу, він зовсім не виглядав так, щоб на нього могла, зокрема, звернутися жіноча цікавість. У всьому зовні він був приблизно середній, особливо обличчя — він знав це — мав якесь мляве і очі досить невиразні. Хоч знав також, що такий вигляд він сам собі почасти виплекав і що в хвилини, коли він розв’язував себе, у хвилини піднесень і пристрасної задуми прокидалось, оживало його лице і спалахували очі. Але ж не серед вулиці і не з такої нагоди могло це статися!

Ні, коли зараз йому заболіла думка, що не придивився до неї ближче, то тільки через те, що сподівався тепер знайти в її образі хоч якесь пояснення своєму пориву. Тому напружив, яко міг, уяву, викликаючи її постать перед очі. І вона стала перед ним, яка була в ту мить, коли він постеріг її з юрби, напівобернена до нього, досить висока, в сукні... але якого кольору? Яке волосся мала? А, вона була в капелюшку! Чи ні? І де її обличчя? Нічого, крім невиразного обрису, він не бачив і не побачив, хоч скільки докладав зусилля.

Зрештою він досить весело покинув цю марудну працю, це викликання духів, цей спіритизм, мовляв; бо хоч не уявив нічого, саме зусилля його дивним чином полегшило, розвіяло круг нього каламуть, обернуло на жарт його тривогу. Якщо "чарівниця" не полишила в його душі хоч стільки сліду, щоб він міг її пригадати чи пізнати, вдруге зустрінувши, нікчемне ж її

чарування! Побіжний дотик вогню. Крапля окропу. Несподіваний укус комашини, що не містить у собі запальної отрути. Хвилинна мана, що згине тим швидше, чим менш дошукуватися її причини, і своїм впливом сягне в життя не глибше, ніж жахи й химери сну.

Він заспокоївся так відразу, як був сполошений. Відчув зненацька ясний, чистий дух Дніпра з глибокої низини за садом, осінні пахощі клумб, вільгу землі, сонячне тепло з-під кошлатих, легких хмарин. Посміхнувшись іще раз на думку, що таке може трапитися цілком дорослій людині серед білого дня, Городовський глянув на годинника. До поїзда було ще три години, і хоч за квитка він із своїми посвідками міг не турбуватись, перешкоджений намір одвідати Лук’янівку більш не спокушав його. Тому він вирішив, не кваплячись, пройтися пішки на вокзал, повечерятли там і спокійно рушити до Харкова.

І, йдучи поволі містом, Городовський почував задоволення з усього — з того, що його фінансові плани так бездоганно здійснюються, з того, що минулої ночі дав дошумувати своїм сумнівам і цим заходом здобув собі на довший час душевну тишу, і навіть з легковажного поводження щодо жінки коло трамвая, яке зараз здавалося йому чимсь ніби доказом молодості його істоти, виявом не зужитих іще юнацьких сил.

Було третє вересня. На Харків йому, власне, не лишилося ніякої роботи, а з 10-го він мав на місяць путівку в Сочі до будинку відпочинку. І після того ніщо вже не перешкоджатиме йому віддатись давно замисленій роботі, працювати рік-півтора вільно, а далі... Хоч, правда, далі його думка не сягала, про "далі" він не хотів і не потребував міркувати, йому буде тоді тридцять один рік; якщо вважати ці літа за половину його віку, мету цієї половини він здійснить, тоді ж і з наступними роками зуміє якось дати собі раду. У всякому разі, в ту мить ніщо не

заважало йому почувати себе переможцем, і зараз, напередодні доконання, ця перемога виглядала такою простою і зрозумілою, ніби не мала за собою років дбайливого готування, днів прихованого розпачу, страшних ночей сумніву й гризоти.

Як на образі вправного різьбяра, на стежці, що він проторував, не лишилося слідів чорної роботи. І сьогодні це захоплювало його так глибоко, як учора гнітило, але захоплювало тихо, без бурі, як вибагливе мінення прекрасних зір.

4

Зійшовши з трамвая на розі Пушкінської і Юмівської, Городовський звичайним діловим кроком рушив на Басейну, де була його кімната. Не почував навіть сліду недавніх зворушень — думка була чиста, душа прозора і строга, єдина і певна, і обрана путь не менш ясна, як шлях від зупинки до помешкання. Гризучі сумніви передминулої ночі і дитячу мрійливість минулої він викинув разом з проїзним квитком на харківському пероні як знецінену й не потрібну вже річ, що все-таки йому послужила. "Прочистив себе,— думав він спокійно, піднімаючись сходами на третій поверх. — І це вже надовго".

Відімкнув вхідні двері, потім двері до кімнати з коридора. Увійшов, відсунув фіранку й розчинив вікно. Тоді скинув плаща, виклав з валізки на письмовий стіл папери, вмився, переодягнувся. Потім, поміркувавши хвилин кілька, сів до столика при вікні й заклав у свою випробувану машинку чистий аркуш.

Але в ту мить двері до його кімнати тихо прочинились, і в них увійшла Зінаїда Михайлівна, сусідка по помешканню. Була в

добірному, блідого шовку халаті, блакитних пантофельках, лагідна в рухах, з своєю несміливою усмішкою і, як завжди, привітно заклопотана. В руці тримала кілька листів — його пошту, що зібралася за час відсутності. І привітала з поверненням.

Городовський подякував і підвівся. З її вбрання, з того, що вона ввійшла без попередження і не зробила руху відійти, виконавши послугу, і з невимовної м’якості її постави він зрозумів, що її чоловіка немає вдома, ба більше — що він десь у відрядженні і що взагалі в помешканні, крім них двох, немає і не буде ближчим часом нікого. Коли він підходив, вона дивилась на нього нерухомо ясними, синіми очима, і її усмішка стала мрійною. Він узяв її руку, він цілував ту руку, почуваючи тиху млявість її тіла й любосний дрож, що лоскотав пушинками її шкіри йому уста. Невимовлена згода і разом з тим непричетність до неї, дозвіл, немов даний тільки з доброти в немисленому ваганні, безоглядна готовність і, попри неї, мовби змушений опір у кожному кроці, в кожному лінивому, тягучому русі — вся досконала гра, так добре йому відома, знову ятрила його, знову збурювала, розв’язуючи в ньому шалені, розхристані сили. Він задихався в запамороці, і що дикіший, що неподібніший до себе ставав, то щільніш облягали його соромливі обійми переможеної і вдячної незайманості.

Так було щоразу вже два роки. Так сталося воно й уперше, коли ця жінка, ним чи й помічена добре у випадкових хатніх зустрічах, несподівано прийшла і своєю мовчанкою, потаємними, змовницькими поглядами і витонченим непротивленням злу за півгодини примусила його себе взяти.

За все своє життя він ніколи не шукав жінок, але й не уникав їх ніколи, коли випадала нагода зручно, без зовнішніх і внутрішніх ускладнень з ними зійтися. Від цих взаємин він, звичайно, не зазнавав глибшого переживання, але взагалі

почував до своїх партнерок легку прихильність, що не ставала ні прикрістю, ні жалем після розлуки, також випадкової, як і саме поєднання. Обмірковуючи побіжно цей бік свого життя, Городовський доходив висновку, що за нашої доби міжстатеві стосунки передусім відсунулись на задній план, тому зробилися простіші, наблизились до свого первісного виду, втративши на гостроті, але вигравши на зручності. Йому здавалося, що він скрізь помічає незаперечні й масові потвердження цієї правди — загальна поведінка в цій галузі, на його думку, приблизно дорівнювала його власній з характерною відсутністю почуття обов’язку й того запалу духовних сил, що звався коханням. Це й не було, гадав він, дивним, бо самий час був надто напружений, щоб давати і людині змогу напружуватись без конечної потреби. Адже життя поставило перед сучасною людиною незрівнянно вищі за кохання, вищі за все індивідуальне й особисте цілі, і в світлі цих вимог не могла не потьмаріти яскравість любовного пориву. Так він коротко формулював свої нотатки про стан духовного життя — власного і своїх сучасників, тому цілком спокійно ставився до невибагливої форми своїх любовних зв’язків.

А втім, поза всіма загальними поясненнями, що він давав цьому фактові, основним було те, що його власні наміри на життьовому полі лежали зовсім у іншій площині. Він нагадував собою ті натури, що звуться цільними, тобто мають у своєму існуванні домінанту, якій усі інші потреби й пристрасті підпорядковуються або зовсім відкидаються. А втім, тільки нагадував. Бо ознака справжньої цільності натури та, що вона лишається цільною без спонуки; тим часом йому для підтримки своєї настанови потрібне було щомить зусилля над собою.

Але саме цієї хвилини він був надто далекий від самокритики. Почував себе надзвичайно добре. Коли Зінаїда Михайлівна пішла, він ясно й радісно усвідомив, що справді неушкоджений вернувся до попереднього життя і несхибно

спіймав його звичну нитку. Своїм одвіданням ця жінка немов потвердила незаперечно цей його поворот до звичності, і в подяку за це сьогодні він навіть помріяв про неї хвилин кілька зичливо, сидячи на канапі.

Але барився з цим недовго і легко пересів назад до машинки. Ті кілька днів, що лишились йому до від'їзду на курорт, він міг би, власне, й не працювати. Зобов'язання перед редакцією виконано. Грошей зароблено навіть з деяким перевищенням наміченого плану. Річну творчу відпустку забезпечено як формально, так і матеріально. Отже, причин трудити себе не було ніяких.

І він справді не подумав би щось писати, якби вчорашня київська газета, прочитана сьогодні вранці в поїзді, не дала йому до цього приводу. Із оповісток на останній сторінці й чималої статті в жалібних рамках він довідався, що позавчора вбито видатного київського партійця Загірного, посланого в один з важких районів на хлібозаготівлі. Убито звичайним куркульським способом — увечері з-за рогу, коли Загірний вертався з загальних зборів. Переглянувши сьогоднішнього "Комуніста", Городовський переконався, що це вбивство набуло республіканського значення й стало приводом до передової статті про потребу нещадної боротьби з куркульським терором. Тому він визнав політично потрібним відгукнутись на цю свіжу подію нарисом про кілька подібних актів класової помсти, відомих йому з перших часів колективізації села, в якій він брав активну й тривалу участь.

Тільки перше речення завдало йому, як і завжди, мороки. Довелось попрацювати гумкою і навіть викинути один зовсім протертий аркуш. А потім рядки полились спокійно і досить доладно. Через годину він сидів уже коло столу, виправляючи надруковане. Як і всі його писання, воно не відзначалось якоюсь особливою художньою силою. Він знав це, але це ніколи

не стримувало його й не бентежило. З нього було досить, що його цінять як сумлінного й відданого працівника преси, і сам цілком щиро був далекий від думки про якесь видатне у ній місце.

Перечитавши й підкресливши для курсиву коротку присвяту "Пам’яті Сергія Загірного", він, забравши рукописа в портфель, пішов його здати й підготувати до від’їзду свої справи.

5

Десь тільки близько сьомої він вернувся, пообідавши, додому з повним портфелем свіжих газет. Було ще досить світло, але він спустив завіску й засвітив коло столу електрику. Та перше ніж розглянути принесене, окинув оком свій минулий день і визнав, що зробив багато, майже все, крім кількох дрібниць, отже, решту днів перед від’їздом матиме цілком вільні для читання, для одвідин кіно і театрів. Потім — місяць абсолютного спочинку, місяць моря, безтурботності, незнайомих людей, до яких почуваєш мимовільну прихильність тому, що не сподіваєшся зустріти їх ніколи більше, місяць безмислення і генерального неробства. Тоді — праця, найвідповідальніше з усього, що він робив, у якій мусив скласти важкого іспита перед самим собою. Ця праця і її наслідки справді покажуть йому, чи йшов він до певної мети, чи тільки афішувався цією метою, тільки задавався, як брехливе хлоп’я, не маючи сміливості визнати свою нікчемність. Пекучі мрії про момент, який ось через місяць мав настати, не покидали його майже з того часу, як він вирішив піти в газету, протягом п’яти років, повних захвату, що сягав іноді якихось екстатичних марень і зневаги, що повертала його хвилинами в стан безформної нечутливої плазми. В цих стінах сам-один у кімнаті, де на всіх речах зовні лежала печать найрівнішого духу, він падав і підносився, був вічним прокляттям собі й безмежним благословенням. І от майбутній рік мав розв’язати ці нестерпучі

сумніви, лишивши його спосіб життя таким, який він є, або змінивши його в корені, або й зовсім це життя урвавши.

Але зараз почував, що здійснить легко своє заповітне, так легко, як написав сьогодні газетного нариса.

І хоч обмірковувати деталі замисленої роботи не входило до його передкурортних намірів, він усе-таки не міг стриматися, щоб не оглянути господарчим оком свої шухляди. О, порядок у них був досконалий! Розташування зошитів і тек, що там лежали, від настроїв свого упорядника було зовсім незалежне. Він виймав їх одне по одному й поволі гортав. Уривкові записи, назви місцевостей, хапливі замальовки, діалоги, порізнені влучні вислови й окремі слова — багатющий матеріал пильних спостережень, який воскресав під його нечутним поглядом, поєднувався в окресленості, обертався в пам’яті на живих людей, оживав з натяку широкими подіями, набував кольорів такої яскравості, що Городовський мусив перемогти себе, щоб не кинутися в роботу зараз.

Посміхнувся сам собі, як нетерплячій дитині, що поривається здобути бажане без дозволу старшого. Але цей порив його неймовірно потішив, і, щоб не спокушати себе далі, він замкнув шухляди і взявся до новин.

Проте не встиг розрізати й першої книжки, як дзвінок забряжчав тричі, тобто до нього, і Городовський вийшов відчинити досить охоче, бо, зрештою, нічого не мав проти візиту, який би він не був.

Відчинивши двері, він усе-таки трохи здивувався, і, треба сказати, радісно.

— Прошу, прошу,— сказав він.

У кімнаті він послужливо прийняв від одвідувачки пальто й капелюха. І коли та досить бурхливо поцілувала його, він відповів їй тим самим.

— Звідки ти довідалась, що я вже повернувся? — спитав він, не випускаючи її рук.

— У редакції. Звичайно, ти сам і не подумав зголоситись, поганий!

Так, він не тільки не подумав зголоситись, а навіть ні в подорожі, ні вернувшись додому, не згадав жодного разу про її існування. За день перед від'їздом він познайомився після зборів з цією присяжною стенографісткою видавничих і літературних нарад і випадково вийшов разом з нею. Розмова по дорозі дуже легко, без великого намагання з його боку, привела її до нього в кімнату, звідки вона пішла досить пізно. Звали її Тоня. Це була негарна дебела жінка, але жвава, весела, напориста. Вона збудила його відразу. Щодо неї він не питав, які саме міркування примусили її зійтися з ним так несподівано, але був певен, що ці міркування теж не сягали глибше забаганки або просто незадоволеності, бо під час минулого побачення, віддаючи належне його потузі, вона разів кілька поскаржилась на теперішній занепад чоловічої статі під цим поглядом.

— Просто сором за них,— сказала вона. — Але в тобі я не помилилась. Ти непоказний тільки з вигляду.

Поводилась вона невимушено, як людина, що йде навпростець до своєї користі, і своєю примітивністю якось глибоко задовольнила його морально. Її вульгарність здавалась йому особливим і досить високим стилем, який не кожна жінка спроможна мати. Тоня сміливо стояла понад усякими

надбудовами кохання, а оскільки він теж шукав у ньому тільки бази, ця жінка йому приємно заімпонувала. Він навіть пригадав, що минулого разу, прощаючись з Тонею, він подумав про неї як про рубенсівську жінку сучасності. Але враження від неї, як і від інших компаньйонок його інтимного життя, зблідло й зникло наступного ж дня, заслонене незрівнянно важливішим клопотом його роботи. Але зараз, крім того, що в ньому віджила ця неабияка оцінка її цілеспрямованості, крім того, що її поява була цілком доречна, зважаючи на його грайливий настрій, ця гостя, як і вранішня, знову незаперечно засвідчила йому те, що він вернувся і вступив у свій побут. Бо йому невимовно цінним здавалося відчуття, що його майже півмісячної відсутності і всього, пов’язаного з нею, ніби не було зовсім.

Єдиною невигодою товаришки Тоні було її куріння, бо Городовський не тільки не палив сам, а й насилу терпів курців близько себе. Він органічно не зносив тютюнового диму, що псував йому всі збори й засідання, прокурені звичайно до найбільшої змоги. І не тільки до цього запаху, а взагалі мав ніс, мабуть, вищої, ніж середня, чутливості. Тому після минулих одвідин товаришки Тоні він мусив побризкати вранці кімнату подвійною порцією лісової води, якою вряди-годи освіжав повітря від власного перебування і того прикрого чужого духу, що непомітно просочувався в його житло з решти помешкання. Він зразу пригадав її неприємну звичку і сказав їй примирливо:

— Тільки не кури, будь ласка, часто.

— Це залежить від тебе,— відповіла вона. І, пригорнувшись до нього, додала: — Ти, будь ласка, не давай мені на це часу.

Звичайно, час на цигарку їй неважко було вигадати. І поки він, заклавши під голову руки, лежав поруч неї з приплющеними очима, Тоня, спершись на лікоть і звисаючи майже над його обличчям виступами свого багатого тіла, смаковито затягалась

димом і говорила. Вона висловлювала подив, чому це він уперто не курить, тобто позбавляє себе однієї з насолод за доби, коли насолод так мало і життя таке одноманітне. Жінки, казала вона, і ті курять тепер страшенно, бо що ж їм робити, коли чоловіки зробились такі недолугі й черстві, коли вони перестали за жінками впадати, коли загальна вбогість не дає змоги тішити себе вбранням і замість розваг та радості маєш нескінченну працю й невідступні думки про хліб, картоплю і жири. Мимоволі закуриш від досади. І він, казала Тоня, мабуть, ще лиха не знає, якщо не курить, а як прикрутить нудьга, рука сама потягнеться до цигарки, хай тоді пригадає.

Городовський слухав її, відчуваючи в усій істоті якесь гнітюче, всеосяжне заціпеніння. Спочатку він подумав, що це наслідок звичайної в таких випадках стоми, і тільки здивувався, що ця стома прикра. Але ні! Її вага не меншала, а збільшувалась, і це була навіть не млявість знесиленого тіла, що прагне спокою. Це була нестерпуча гіркота душі. Від задоволення, з яким він зустрів свою гостю, не лишилося сліду: тепер вона збуджувала в ньому тільки безжальну зневагу своїми оголеними розкошами, своєю плоскою мовою, в якій справді видно було вбогість, але внутрішню, і послужливим чеканням грубої ласки. Ба, більше — за її спиною він немов побачив ще жіночі тіла, такі самі холодні, неймовірно чужі, що протягом років поділяли по черзі з ним цю незмінну канапу. І відчув ненависть до них за те, що приходили, і до себе за те, що приймав їх. Якусь хвилину він силкувався погасити в собі це безглузде, бурхливе почуття або хоч стримати його, але раптом здригнувся від огиди й затулив руками обличчя.

— Що з тобою? — стиха крикнула Тоня, побачивши, як він зблід і перекривився. — Тобі погано від диму? Більше не буду.

— Ні, я мабуть, заслаб,— пробурмотів він.— Обідав рибою в їдальні.

Він, тремтячи, підвівся; загорнувся в халат і зігнувся в кріслі. Справді, його нудило. Але риби сьогодні він не їв.

— Рибні консерви тепер теж небезпечні,— озвалась Тоня.

І, повагавшись трохи, почала неохоче вдягатись.

Городовський сидів похмурий і злий, напружуючи всю волю, щоб перемогти себе, щоб вернутись до жінки на канапі. Зціпивши зуби, він кричав сам собі, що у відповідь на цю дику розгвинченість мусить затримати Тоню до ранку, а передусім заборонити їй одягатись. Але кожне його зусилля викликало тільки нову спазму огиди, і він мовчав, схоплений колючим нервовим холодом. До відрази його чуттів дедалі помітніше долучалася туга й незрозуміле, вчеписте каяття — так, ніби в ньому оголилась і защеміла від цього струсу далека, давно вже забута провина.

Нарешті Тоня впорала себе і запропонувала йому кілька відомих засобів проти шлункового захворювання: краплі Іноземцева, рицину, гарячий компрес, причому вона ладна була сходити в аптеку й навіть нагріти на примусі воду. Але Городовський відмовився, запевнивши її, що ця дрібничка зліквідується сама собою.

Тоді Тоня заявила, що мусить принаймні завтра одвідати його, що якраз завтра вона вільна цілий день, а для перевірки, чи справді він видужав, вона зуміє добрати способу. І пообіцяла прийти не пізніше, як о десятій вранці.

Ця обіцянка вжахнула його так, як не вжахнула б найстрашніша загроза.

— Я завтра їду на місяць до Сочі,— відповів він.

І ця відповідь, висловлена тільки для того, щоб відвести під себе гидотну близькість цієї жінки, відразу стала його дійсним рішенням. Справді, що йому робити ці кілька день у Харкові? Чому не використати їх додатково для спочинку? Якщо його навіть не приймуть до будинку перед строком, він вільно може перебути цей короткий час у готелі.

— Ну да,— сказала Тоня,— але ж поїзд на Сочі ввечері, і ми зможемо чудово провести день на прощання. Побачиш, як буде гарно. Влаштуємо в тебе трапезу. А потім я проведу тебе на вокзал.

Охоплений розпачем від її напосідання, він намірявся вже послати під три чорти, вигнати геть цю хтиву тварину, але знову рятівнича думка спала йому, і він спокійно відповів:

— Так, то поїзд, але я вирушаю літаком, тобто о восьмій ранку.

Це роззброїло Тоню цілковито. Вона могла взяти з нього слово не забути її, як цього разу, і конче писати їй на редакцію.

— А все-таки заскочу перед обідом,— додала вона. — Може, ти спізнишся або не достанеш квитка.

Коли вона пішла, ніжно поцілувавши хворого в чоло, Городовський люто схопився з крісла й відразу відчинив вікно, щоб спровадити цигарковий дим і нудкий дух її присутності. Потім добув із шафи пульверизатор і, блідий, розхристаний, ходив по кімнаті, бризкаючи по всіх кутках сосновим екстрактом.

О пів на восьму в плащі й з чемоданчиком в руках Городовський був уже на аеродромі. Квитка він потурбувавсь замовити собі ще вчора ввечері телефоном і за свій відліт почував себе цілком спокійним.

Але інші справи його помітно непокоїли. Сівши на дерев'яну лавочку коло дерев'яного ж будинку аеропорту, що трохи нагадував йому китайську пагоду, Городовський поволі обводив очима широке, вкрите поруділою травою поле, де там і там стояли привітні білі апарати. В основному його клопотали дві речі: по-перше, раптова нехіть чи, сказати щиро, просто збридження до бідної Тоні. Чим справді завинила перед ним ця жінка? Адже справедливість вимагала визнати, що вона шукала в ньому тільки те, що він у ній, а коли робила це одвертіш, ніж усі інші, то її можна було тільки похвалити за прямодушність. Якщо він мав право звести цей бік життя до примітиву, то, безперечно; друга сторона цим правом могла користуватись так само. Якраз Тоня була жінкою, про яку він навіть мріяв іноді, справжньою і невимовною товаришкою в насолоді, якою не варт ні гребувати, ні себе зв'язувати. Так чого ж він, зрештою, хоче?

А втім, не цим збридженням до даного об'єкта він дорікав собі найгірше. Тоня могла йому розподобатись, це не важить. Хай він навіть занадто ясно побачив у ній самого себе, але хто може примусити людину довгий час дивитись на себе в дзеркало? Адже так бувало раз у раз: або він жінкам, або вони йому переставали подобатись. Хай цього разу він виявив зайве й дивне роздратування, але не в цьому, зовсім не в цьому полягала його провина!

Він міг мати які завгодно почуття — раптові, бурхливі, химерні, суперечні, і мав їх справді. Але досі не було ще жодного випадку, щоб він не міг їх перебороти, щоб свідком їх став хтось інший, щоб вони випорснули з нього перед людські очі. Вчора було порушене те вміння панувати над собою, яке він

уважав за досконале. Хтось бачив його перекривлене лице, хтось почув його здушений голос — ось у чому була його вчорашня поразка. Дрібність нагоди, з якої вона сталась, не мусила його обманути, бо він, інженер з освіти, якнайкраще знав, що найменша поломка, коли її не залагодити вчасно, згодом розладить усю велику машину, його механізм дав перебій — ось що його тривожило, щоб не сказати — лякало.

Городовський прикро здригнувся, пригадавши ніби вмисне яскраво, як він у халаті на голе тіло, босий, несамовитий, оббризкував учора кімнату, вирікаючи прокляття. Це, безперечно, нерви, наслідок перевтоми, перенапруження душі. Треба тільки відпочити глибоко, і всі ці неприємні симптоми минуть безслідно. Цей спочинок збереже і зміцнить його, захистить від сил руйнування, які носить у собі кожен, хто підважує в житті великі наміри. Отже, його рішення податись на курорт негайно було усіма сторонами слушне і рятівниче. І дивно тільки, що разом з радістю від’їзду в ньому знову бриніла скорбота, що нечутно спрямовувала його погляд назад, у збляклі літа юності.

Тим часом зібрались пасажири, і в авіабудиночку, що, здавалось, дрімав ще досі, почався рух. Коло одного з апаратів ожили постаті, що й раніш там поралися помалу, і ось розлогим подвір’ям у всій урочистості й самоповазі поволі пройшла закутана постать літуна. Невдовзі від апарата, що зичливо загудів пропелером, зроблено кілька помахів білим прапорцем, пасажири, прийнявши це запрошення, підійшли щільно і за допомогою незручної драбинки одне по одному проникли в черево велетенської бабки.

Тепер літак, узявши вищу ноту, поволі зрушив з місця. Тремтячи всім своїм єством, він, як покалічений птах, пересувався колом по грудкуватій землі, незграбно стаючи

проти вітру. І раптом з переможним, оглушливим шумом понісся вперед.

Городовський, що літав уже не вперше, пильно дивився у віконце поруч сидіння, як і завжди, стараючись спіймати момент, коли апарат відірветься від ґрунту. Але й цього разу підйом він помітив лише тоді, коли літак був уже на добрий метр над землею. І, як завжди, він по-дитячому цікаво споглядав у діл, де невпинно меншали речі, окреслювались контури й наростала радісна, неозора глибина.

Сьогодні він мимоволі пригадав той день, коли теж бачив місто згори вниз, хоч з далеко менш поважної височини — це було одинадцять років тому, коли він, Андрій Рудченко, що й гадки не мав про свій майбутній псевдонім, після двотижневої неймовірної мандрівки з глухого Гадяча вісімнадцятилітнім хлопцем під'їжджав на даху вантажного вагона до Москви. Яка різниця між цим вигідним літаком з м'якими, пружистими кріслами і тією трускою, смердючою "теплушкою", де він прихистивсь тоді серед лантухів, вузлів і липучого сміття, серед густої маси спітнілих людей у шинелях, сіряках і лахах! Яка різниця між певною, розвіданою дорогою, що стелилась перед ним тепер, і тим туманом, що зависав тоді над його шляхом, невиразним і сутужним! Він пускавсь тоді в невідоме, він відчував це невідоме, як моторошну височінь, як безодню, у яку звергався, але колеса йому кричали — вперед, вперед! Як і багато юнаків, сповнених непоборної і боязкої віри в себе, він робив тоді свій "великий крок" у життя.

Накресливши широке коло над містом, що з тієї точки зору здавалось потоплим у садках, літак пішов угору на південний схід. Сонце, що пробилось нарешті з-поза сірих вранішніх хмар, щедро кинуло промінням у шибки, примусивши Городовського приємно заплющити очі. І хоч сонце потім не раз знову пірнало в пухку гущавину, він довго не розкривав їх, віддавшись нечутній

дрімоті. Рівний рев мотора колисав його, і хвилини, коли літак напружено набирав височінь, даючи відчуття могутнього фізичного пориву, наповняли його душу піднесенням. Разом з апаратом, що перемагав вагу, він ставав легкий і вільний, немов полишив на землі себе самого — маленького, смішного чоловічка, що з рабською заздрістю стежив за шуганням свого власного щасливого випромінення. Величезна блакитна брама розчинилась перед ним у простори, де тихо пливе безперервна життєва ріка, спалахуючи вогниками спогадів.

Може бути, він знову заснув спочатку, але цього це пам’ятав. У всякому разі, йому здавалось, що нитка марення, не перериваючись ні разу, привела його до незначної, зрештою, події, що стосувалась до його безумної подорожі Гадяч — Москва. На станції, назви якої він уже не пригадував, йому разом з усім загалом пасажирів довелось зробити чергове висідання з вантажного поїзда, що не йшов далі, і чекати залізничної нагоди продовжити свою путь. Маленька станція не могла вмістити всіх прибулих до її скромних берегів людей, що обсіли навколо просто на землі, як важка зграя сірої і стомленої сарани. Ніяких надій на поїзд до завтрашнього ранку не могло навіть бути. Перспектива ночувати під чистим небом, хоч би й до початку осені, була б молодому мандрівникові зовсім не приємна, якби трапилася йому ще тільки вперше. Але таких випадків протягом двохсот верст пройденої вже дороги він зазнав досі п’ять, і справді першого разу не міг уявити, як може людина, звикла бодай до елементарної чистоти, лягти долі, в порох, у бруд, під муром або на приступках, і спати в такій ганебній позиції! Його брав щиро людський сором на думку про це приниження до становища бродячої тварини, він бадьорився довго, ходив уперто, тягнучи за собою мізерні речі, щоб цим розвіяти сон, він страшенно мучився морально, аж поки не настала щаслива мить, коли всі міркування вискочили з його голови і він упав під деревом, пригорнувши обіруч до себе своє манаття і заснувши з якоюсь одчайдушною насолодою.

Тепер така ночівля його вже не дивувала, і він спокійно зважував можливості розташування. Місцевість за водогінною баштою з двома-трьома кущами здалась йому найпридатнішою, але, підійшовши, він знайшов цей пункт зайнятим, до того ж дівчиною чи, може бути, молодою жінкою з великою кількістю вузлів і кошиків. Було очевидно, що, з огляду на свої речі, вона шукала захисного куточка, де б її могли найменш потурбувати люди, зокрема злодії, тому поява Городовського її глибоко збентежила. Але молодий хлопець сам так стурбувався і так щиро виявив бажання відступити, що дівчина чи молода жінка, відразу переконавшись у його чесності, запропонувала йому по черзі спати й вартувати, як це часто практикувалось за тогочасних подорожей навіть між незнайомими людьми, охопленими раптовим і здебільшого безпомилковим довір’ям. Він охоче погодився і, щоб зміцнити дружбу, запропонував негайно повечеряти хлібом, салом і цибулею, які він у достатній кількості захопив з дому, а від себе його нова попутниця додала пиріжків з картоплею. Тим часом зовсім смеркло, і вони, умовившись про порядок вартування, першу чергу якого взяв на себе Андрій, зручніше розмістились під кущами.

Почуваючи себе в безпеці, дівчина чи молода жінка спокійно заснула, а він сумирно сидів на своєму клунку, підперши голову кулаками. Чудні почуття виникали в ньому. Тоді він ще не знав жінок, хоч залицявся до симпатичних гімназисток. З кількома навіть ходив під руку й цілував їх під ворітьми на прощання. Це було цікаво й дуже приємно. А зараз почував щось урочисте. Спочатку довго дивився на обличчя жінки, де місяць клав крізь неспокійний лист легкі й мінливі відсвіти. І перед очима в нього це обличчя набувало щораз більшої краси. В його душі розросталась велика, неосяжна ніжність, і він, не мігши витримати цього споглядання, узяв її руку й почав торкатись до неї своїм лицем, торкатись до кінця, не помічаючи часу й заворожуючи себе цими дотиками. Потім нахилився і тихо, в таємничому екстазі цілував її волосся, чоло і очі. Дедалі більше

могутніше сп’яніння його стискало, і раптом він заплакав від щастя, що вихлюпнулось за вінця його єства. Плакав беззвучно, не витираючи сліз, бо кожна з них спливала по його щоках краплею незглибної насолоди. Чи довго це було? Можливо. Потім настав спокій, світлий туман свідомості, в якому ледве чутно ворушилось його серце. Він приліг, розплющивши очі, вслухаючись у далекі відгуки щойно пережитого.

Так застав його туманний, вогкий світанок. Прокинувшись, жінка щиро вилаяла його за непотрібну самопожертву, але все ж подякувала за змогу так прекрасно відпочити. Він бурмотів невиразні пояснення свого вчинку, охоплений убивчим соромом — чи не помітила вона його шаленства? Але ні, вона просто виспалась, посвіжіла, але як далеко їй було до тої, кого він так пристрасно любив цю ніч! З тугою в серці, неймовірно виснажений неспанням, він допоміг їй сісти у вагон, а сам умисне сів у інший, щоб більш ніколи її не побачити.

Звичайно, він міг би крок по кроку пояснити увесь хід своїх тодішніх захватних переживань: стома самотності, високий тонус усієї психіки через страшну відповідальність його молодечої поїздки, тисячі його надій і острахів разом з тривожним потягом до жінок, тоді ще не спізнаних, дійшли в присутності сплячої і такої ніби приступної дівчини свого раптового й природного вибуху. Це було надто зрозуміле й просте. Але разом з тим таке глибоке й знадливе, що він знову переглянув увесь цей епізод, повільно пропускаючи кожен його кадр у своїй розпаленій пам’яті. І та туга, якої тінь він відчув ще вчора ввечері, тепер згнітила його вже відверто.

Невже на тій станції тієї ночі він навіки покинув свою юність, поневоливши й закріпачивши себе завданнями? Невже у неспокої життя його серце збидлилось, утративши велику здатність бути ніжним і зреченим? Невже не можна вдруге — тільки вдруге! — зазнати тих хвилин, коли простори такі

безмежні й світлі, коли час такий густий, що кожна мить його здається намистиною коштовного разка, який перебирають невситимі руки? І хіба позавчора не почув він зненацька, може, останній поклик...

Думка про це глибоко вразила його. Він розплющив очі, і шум пропелера здався йому диким, ніби щойно почутим гуркотом.

Коли в глибокій долині почало окреслюватись згромадження Ростова, Городовський облишив сперечатися з силою, що ним заволоділа. Він скорився, і після п’яти років зупинки ніби продовжувалась його перервана путь.

Дістався з аеропорту на вокзал, він узяв собі квиток до Києва.

7

Вийшовши з поїзда на київському вокзалі, він жадібно вдивлявся в обличчя, маючи незрозумілу й цілковиту певність, що зустріне її вже зараз. Незважаючи на всю навальність зламу, що стався в ньому, він почувався на диво спокійним. Він вірив, що його прагненню мусить бути негайна відповідь, бо для нього ця жага була надто велика, надто руїнницька, щоб звичайна справедливість могла допустити їй лишитись зойком у порожнечі. Як на затятий, різкий дзвінок телефона, друга сторона мусила ту ж мить озватись. І його солодко тішила думка, що близько нього вже лунають так само сповнені шукання зустрічні кроки. Справді, чому в цю мить вона не могла б бути саме тут? Який обрахунок імовірностей спроможен був довести цю неможливість його завогненим очам? І що такий всякий обрахунок для людини, що може бачити тільки своє устремління?

А втім, його огляд платформи скінчився безрезультатно. Той самий голос, що впевняв його в близькому знайденні, шепотів йому також, що зустріч мусить відбутися конче на вулиці. Тому, проходячи величезний вестибюль вокзалу, Городовський майже не звертав уваги на людей — його далеко більше займала думка, що саме він скаже, коли її побачить, з якими словами звернеться до неї, коли ось зараз, вийшовши на площу, помітить десь праворуч чи ліворуч у юрбі її постать. Але ці слова надто гарячково кидались у його голові, тож він з недбалістю генія вирішив цілком покластись на своє натхнення.

Одначе на привокзальній площі йому поталанило не більше. Що ж далі? Хвилину він міркував, чи краще йому поїхати трамваєм, чи піти пішки. Дарма, що, йдучи пішки, він мав би змогу краще придивитись до зустрічних і ширше коло спостереження, Городовський, скоряючись голосові віри й азарту, сів у трамвай.

Оскільки він був абсолютно переконаний, що не зустріне її в приміщенні, навіть такого рухомого типу, як трамвайний вагон, його очі вп’ялись у смугу вулиці, що розгорталась перед ним безліччю облич. Сидів коло вікна напоготові, ладний зірватись і вискочити зразу, як тільки помітить. Але марно відсувалися квартали, як пекучі відтинки пустелі.

Зненацька він стріпнувся, зрозумівши, що може бачити тільки один бік вулиці. А то він не встане на кінцевому пункті і поїде назад, маючи перед очима вже другий бік! Так і зробив. Проїхав назад кілька вулиць. Але хіба за цей час не змінились люди з того боку? Хіба не бачитиме він завжди тільки половину вулиці, хоч скільки б їздив туди й назад цим жалюгідним трамваєм? І чому він вибрав саме цю колію? Чому він на єдину мить не може стати повсюдним, як сивий бог, щоб обняти поглядом усі вулиці й прозирнути всі стіни цього міста? Чому не

дано йому сили виладнати всю цю людність у довгий шерег і пропустити перед собою, як парад?

Думки його почали плутатись у диких фантазіях. Кілька секунд йому здавалось, що, вперше перестрінувши ту жінку, він виразно відчув запах ліків, отже, вона, ймовірно, працювала в лікарні, можливо, в негайній допомозі. І коли зараз зробити собі якесь ушкодження, хоч он підкласти трохи ногу під трамвай, він матиме деякий шанс побачити її знову! Він ледве дочекавсь від збудження чергової зупинки і рвучко вийшов. Але з розпачем пригадав, що цей запах походив тоді від нього самого, бо перед від'їздом з Одеси він, загострюючи олівця, порізав собі пальця, який довелося залити йодом і перев'язати.

Тепер він стояв біля опери, але мусив зробити зусилля, щоб пізнати місцевість так, ніби за ці два дні з часу, як він проходив тут востаннє, в місті сталися катастрофічні зміни. Будинки справляли враження гумових, немов готові були відскакувати геть, якщо він спробує наблизитися, і люди проходили мимо так байдуже й відчужено, немов тільки для того, щоб спинитись за рогом і підстерігати тисячами злорадісних очей його дальші заходи.

Стояти було нестерпно, але йти кудись ще важче. Праворуч чи ліворуч, вперед чи назад — всі ці можливості роздоріжжя були однаково страшні й безглузді. І серед цього світу, що змовився заховати від нього річ жадання, він зненацька схопивсь за думку, що має десь спинитись, і, мов тікаючи, подавсь чимшвидше до найближчого готелю.

На щастя, в першому ж він знайшов кімнатку і зазнав усіх мук нетерпіння, коли після належних формальностей його провели нагору. Коли піднімався ліфтом, йому знову промайнула надія, що вона теж, може бути, з якоїсь не відомої йому причини живе в цьому самому готелі, але ця надія була

така перекривлена й потворна, що він з жахом прогнав її. Тепер йому хотілося тільки одного — лишитися на самоті.

Передусім він, здається, потребував здати собі негайно справу в тому, що з ним діється. Але замість будь-якої відповіді на це питання раптом помітив, що в нього тремтять пальці. Ледве помітне стискання їх відразу почало ширитись, проникаючи в п’ясть, у цілу руку, і скоро все його тіло затремтіло огидним дрожем, якого йому несила було спинити. Пробував підвестися, але ноги ламались під ним. Вода, що він хотів напитись, вихлюпнулась на коліна. Задихаючись від спазм, кривлячись від болісних ударів серця, він витягав руки, випростувався, згинався, струшував головою, щоб зберегти притомність. І втримався десь на крайній межі.

У цій кімнатці він прожив шість днів, чи, краще сказати, сто сорок чотири години, безладно поділені на сон і пильнування. Перший день він до глибокого вечора не виходив з готелю, охоплений хворобливою слабістю після пережитого нервового нападу. Лежав дуже довго на канапі в забутті, але не міг ні заснути, ні мислити. Потім спромігся сісти коло столу і випити склянку чаю, бо від самої думки про тривнішу їжу його нудило. Зовнішній світ ніби випав на цей час з його відчуттів, і навколишні речі здавались не більше як умовними знаками, які він сам мусив з доконечності поставити. Потім майже зненацька його охопив приплив колосальної, різкої енергії, що не згасала більше і не вичерпувалась. Всі м’язи налились залізною снагою, зір став ясний і гострий, і думка чітко сказала йому: шукай і мусиш знайти!

Цілу ніч він проходив містом, як палаючий смолоскип. Винишпорив передусім густу мережу вуличок у центрі, що плетуться між Володимирською і Сінним базаром; далі піднявся на Печерськ і пройшов величезний парк, що тягнеться знизу майже до Лаври. Потім, уже під ранок, плутався темними ярами

Звіринця, де навіть удень нечасто здибаєш людину. Він знав чудово, що не зустріне тут нікого, бо навіть не шукав серйозно цієї ночі — робив ніби випробу своїх сил, дізнавав міць свого прагнення. Свіжа ніч колихалася круг нього, повний місяць черкався краями об виступи хмар, що пливли на північ, вітер, як невсипущий сторукий велет, ворушив листям, зітхаючи в заростях і в темені кущів, що вогким гіллям сягали йому обличчя, надмір його душі бризнув зненацька у принишклий всесвіт. Він співав.

Але десь о восьмій ранку він сидів уже на лавці за облвиконкомом коло зупинки трамвая № 4. Звичайно, йому здавалось найлогічнішим скерувати свою увагу саме на те місце, де він побачив незнайому вперше. Адже міська людина, хто б вона не була, здебільшого проходить щодня в місцях, де її один раз перестрінуто, доконечно змушена до цього вузьким колом посади, знайомих, розподільника й розваг. А проте поволі точилися години, минув день, нечутно настав новий вечір, нова ніч, не давши йому ні крихти здобутку.

Цим марним вартуванням він вичерпав усі свої конкретні плани. Віднині він ставав віч-на-віч з величезним містом, кількома сотнями тисяч жінок, які в ньому жили і серед яких він мав відшукати тільки одну, яка не мала для нього ні прізвища, ні адреси. Думку про те, що вона теж могла бути в Києві тільки проїздом або вже виїхати з нього за ці дні, він відкидав як смертний вирок. Так само ніякі доводи про дрібність його пориву, ніякі натяки на важливість шляху, з якого він так раптово збочив, не мали більш над ним ні найменшої сили, бо почуття, що його опанувало, потурбувалось підтяти і знецінити в його душі колишній зміст її ще перед тим, як виразно об’явилось. Ці спроби скривдженого минулого тільки підхльоскували його, тільки доводили до нестями і обертали на ще більший хаос його добу.

Йому весь час здавалось, що він не там, де мусить бути. Тому, не дійшовши кінця якоїсь вулиці, він раптом повертав назад, забивався зовсім у протилежний край, з якого відхилявся несподівано в інший бік, ще в інший і так без краю, перестаючи добре розуміти, шукає він чи сам тікає від когось. Одного разу в дощ і вітер його опанувала божевільна певність, що саме в цю негоду, попри всяке сподівання, його намір доконається, і він блукав під зливою кілька годин з виглядом людини, що поспішає у невідкладній справі. Після того цілий день кашляв і хрипів. Але в ньому вкорінилася надія, що знайти він може тільки там, де найменше цього сподівається,— і він поринув у околиці з глиняними хатками, з невиводним болотом, з кривими вуличками, де вдень і ввечері однаково безлюдно й тужно. Іноді сідав, де трапиться, на лаві в цілковитому остовпінні, заплющивши стомлені від вдивляння очі, але за хвилину підхоплювався знову, чуючи в собі, як удар металу, невтишимі слова: шукай і мусиш знайти!

Але одного разу таки сталося те, чого він найбільше боявся: зустрівся знайомий, до того ж зовсім мало знайомий — той білявий художник, що оформляв тут, у Києві, його книжку. Уникнути розмови не вдалося,— і дивна річ! — зіткнувшись з іншою людиною, Городовський від своєї нової таємниці зумів відмислитись так само легко, як був ховав роками від чужих очей свій перший намір. Заявив просто і незмушено, що збирався їхати до Сочі, але передумав і вирішив пожити місяць у Києві, щоб опрацювати деякі матеріали у Всенародній бібліотеці. Почувши, що Городовский живе в готелі, художник сказав йому:

— Так я можу стати вам у пригоді. Вчора якраз виїхав з родиною на дачу один мій знайомий і просив мене знайти когось, хто б пожив у нього цей місяць. У них там лишився, правда, квартирант, але дивак, на якого вони не хотіли б звірятись. Я обіцяв і пропоную цю роль вам. Чому б вам не

заощадити на готелі? Але з умовою, що ви неодмінно прийдете поглянути на мої пейзажі.

Крім цієї поважної матеріальної причини, Городовський радо схопився за пропозицію ще й від таємної сподіванки, що всяка зміна, навіть просторова, мусить посувати його до мети. Він не раз уже подумував, що треба вибратися з цього нещасливого готелю в якийсь інший, тому, одержавши тут же від послужливого художника рекомендаційного листа, поспішив другого ранку переселитися на нове помешкання, де передусім вирішив відіспатися.

8

Велика густа крапля червоного чорнила поволі розпливалася на сірому аркуші. Фіалкові бризки її країв, витягуючись у довгі струмені, рожевим і срібним димом без кінця клубилися на прямокутнику, що не міг вмістити їхнього безмежного мінення. Потім пухка синява, спалахуючи і бліднучи, як млявий водоспад, поглинула блиск, розчинила кольори в своїх сумирних глибинах і стала рівним морем над погаслим полум’ям, що за мить прозирнуло з глибокого дна крихкими цятками вогню.

Він прокинувся вже давно, але нерухомо лежав на канапі. Перехід від сну до пильнування, що відбувається звичайно за коротку мить, розтягся йому зараз у цілу гаму наростання ясності, немов обнявши собою весь розвиток дитячого сприйняття протягом перших місяців існування. Очі, коли він розплющив їх, відчулися йому спочатку двома плямами молочного туману, потім вони заснувалися невиразними контурами речей, що були ще злиті в одну неосяжну й сплутану масу. І все життя його ту хвилину зосередилося в очах, широких і самодостатніх, що плавко й радісно поглиблювали щоразу далі розчленування світу. Але разом із зоровим проникненням

пагінки свідомості тихо сягали і в глиб його єства, несучи йому пізнання знайомих, рідних, ніби загублених на час і тепер віднайдених звуків: він пізнав у своєму тілі млосний обіг тепла, пізнав свій подих, ще оповитий напівсонною розміреністю, пізнав дію свого серця з трепетом, з яким пізнав би воскреслий його перший удар: він вступав у володіння собою, він ніби відроджувався одночасно з тим, як прозоріла й розвіювалася завіса сну, що застилала досі його очі.

Але й опанувавши себе цілком, не підводився довго, годину, може, більше, проводячи поглядом сонце, що сідало за обрій перед ним у вікні кімнати, проводячи його з незрозумілою вдячністю, як друга, що відходить удалеч з важливим від нього дорученням. І в зоряному присмерку, що невпинно розгортався, як величезна тінь землі, думав про те, що його життя змінило домінанту. Він любив цей вислів з психології, як любив усе те, що допомагало йому знайти або зафіксувати точку опертя, напрям, форму своїх прагнень. Бо знав, що життя, не спрямоване в якийсь фокус, ніколи не може бути повноцінним життям, а тільки безбарвним борсанням, яке не полишає після себе нічого, крім пустки, гіркоти і втоми. Він знав також те, що людина не вмирає вся гармонійно, як тварина, що жах людської старості полягає в триванні розуму навіть тоді, коли все, з чого цей розум себе почерпував, уже схитнулося, спорохніло, і він тільки сам лишається, безвладний і покинутий, недоречний на тілі, вже не здатному живити його: тоді проходять перед ним дні, від яких він відкинутий неміччю крові; і в страху перед власною марністю, на порозі небуття, куди тягне його обмерла матерія, він викликає тоді свої спогади, шукаючи в них великого, незаперечного сенсу, бо поза ними йому не зостається надії.

Тому Городовський віддавна привчав себе дивитися на самого себе здалека, з якоїсь фінальної точки. Він міг простити собі будь-які вагання, зриви й стрибки, але ніколи не простив би

моменту нерухомості. Культ мети проймав його так глибоко, що зміст самої мети якось непомітно ніби відходив на другий план, ставав лише необхідним додатком до неї. Отже, тепер, коли його життя "змінило домінанту", він після струсу з гордовитим незадоволенням переконувався, що його істота, як і раніше, лишалася зібраною в один жмут, що його бажання не розпорошилися, набувши нового напряму. А це було найголовніше! Щоправда, друга домінанта була незмірна з першою, вона лежала зовсім у іншій площині, але це була також домінанта, також директриса його душі. Жадання жінки, якби воно було дрібне й хітливе, він без думок відкинув би або задовольнив би побіжно, як було досі. І коли він віддався зараз цьому бажанню, то тільки тому, що воно пройняло його наскрізь, як він подумав. Крім того, це жадання давало йому змогу зазнати відчуття такої чистоти, такого ніжного й заразом могутнього піднесення, що він мимоволі тихо усміхався, як усміхається замріяний, почувши у вечірньому повітрі далекі акорди музики. Він носив тепер у собі голос, що був молитвою і бойовим кличем. Справді, він же не любив ще ніколи. І йому здавалося зараз, що через свої брудні й ниці зносини з жінками він тільки й став підготований до справжньої любові, що вона можлива лише тоді, коли дізнано вже й перейдено грязь статі, якою він мусив насититись, щоб зрозуміти в жінці прекрасне. І в тому, що ця жінка з’явилася так несподівано, в тому, що вона була невідома йому цілком, він тільки бачив доказ, до якої міри спрагло його серце в своєму занедбанні: для нього потрібен був цей удар грому. Так, тепер він був здатний кохати й приносити жертви цьому чуттю, яке без жертв мертве й банальне.

Кінець кінцем, домінанта в його житті змінилася вже не вперше. Його юнацькою мрією було інженерство — не для чого іншого він подався юнаком із свого містечка до Москви, де працював несамовито чотири роки в інституті. Але тоді перелом був менш раптовий: кінчаючи інститут, він відчув, що обрана професія не може задовольнити його цілком, і саме її обрання

чи не було просто наслідком дитячого захопленого споглядання містечкової електростанції. Проте його сумніви ще залишилися невиразними. Аж ось одного разу він під їхнім впливом запитав професора, з яким працював і здружився, чи задоволений сам професор зі свого фаху. На це старий просто відповів:

— Ні, незадоволений. — І пояснив чому: — Колись, коли я був сільським хлопчаком і ходив узимку в подертих черевиках — це було давно,— я пристрасно захотів бути вчителем, може, через те, що в десять років у мене були такі конкретні імпульси. Не буду розказувати, чого мені коштувало здійснення цього бажання; важливо те, що в двадцять п’ять років я свого домігся. Але тим часом я захотів стати інженером: ще вісім років, бо я був бідний і двічі вигнаний за революційну діяльність. Три роки я працював на виробництві, але мене вабила наука, для якої я віддав стільки сил: я захотів стати ученим. Про такі вершини, погодьтесь, я не міг навіть мріяти ні в десять, ні в двадцять п’ять років. З погляду мого вихідного пункту й тодішніх соціальних умов це було зухвальство. Ще десять років — і я став ученим і залишаюся ним, так би мовити, уже п’ятнадцять років на кафедрі парових турбін, як вам відомо. Мені п’ятдесят дев’ять років. Бажати більше мені нічого. Ви скажете, що я можу ще зробитися завідувачем навчальної частини, деканом інституту, головувати в якійсь комісії Наркомважпрому. Але погодьтесь, що все це не те, що з обірванця стати вчителем, з сільського вчителя — інженером і з початківця-інженера, зовсім непомітного в одному з заводських цехів,— видатним, я знаю, спеціалістом. Те, чим я ще можу стати, дрібниця, порівняно з тим, чим я став. Тому я його й не бажаю, а коли людина не бажає, тоді — і тільки тоді — вона, розуміється, незадоволена. Ви можете сказати ще, що я можу писати далі наукові праці, посувати вперед науку, але, друже мій, я скажу вам, що я не знайшов і не знайду в ній того, що я шукав: сам простий, я шукав у цій науці якоїсь великої

простоти. А погодьтесь, що я не можу нічого пояснити студентові, не вживши інтегралів. Коли я працюю, мене гризе одна думка: чи не можна простіше? І я з тугою бачу, що простіше не можна. Я бачу просто з жахом, що для того, щоб зрозуміти мої схеми, людина мусить витратити п’ять років, найкращих, прекрасних років, не рахуючи ще десяти років середньої освіти. Тому я кажу вам щиро, що незадоволений своїм фахом.

Тоді Городовський зовсім не був спроможний поставитися критично до думок професора й назвати його, наприклад, старим бурчуном. І хоч ці думки не мали, здається, ніякого стосунку до його власного вагання, вони якось остаточно оформили його рішення: не бути інженером. Як людина обережна, він усе-таки здав дипломну роботу, але робота над нею була вже тільки інерцією, ще більше розрахунком, позбавленим того внутрішнього запалу, який мобілізує всю людину до кінця. Вернувшись з дипломом до рідного Гадяча, він вступив до редакції тамішнього органу й через два роки переїхав до Харкова. Отже, в житті з погляду свого прагнення він був досі інженером, потім журналістом, тепер став закоханим. І все це з однаковою силою пристрасті. Він був закоханий так, як інший буває мучеником і героєм: невідома сила поривала його до величі й подвигу.

Лишалося все-таки знайти її. Він підвівся, вмився, опорядив свій костюм, бо спав одягнений. Їсти йому хотілося страшенно — вперше після довгого часу. Це почуття він узяв за сприятливий симптом, за ознаку глибокого одужання після тижневого розгардіяшу його нервів. І вийшов. Надворі його зустрів вечір, що здався йому на диво густим і спокійним; звичайні міські шуми: гомін, тупіт юрби, ріжки автомобілів, гуркіт вантажних машин, вищання вуличних гучномовців — надзвичайно м’яко поглиналися ним, як порошинки нерухомим водозбором. Може, тому, що вітру не було зовсім. Вечір пахнув

далеким полем, простором річки й важким потам стомленого каменю; десь спереду ледве помітним струмком пролинав масний дух свіжофарбованого даху, але майже щохвилини ці запахи зникали, захлеснуті хвилею нафтового перегару, який примушував мріяти про часи, коли мотори працюватимуть нарешті від акумуляторів.

Ось і ресторан: два ліхтарі, на вході ліврейний бородань — чому все-таки бородань? — брязк покришок, ріденький джаз, столик у кутку під неодмінною пальмою. Вся помилка його дотеперішніх розшуків полягала, звичайно, в хаотичності їх. Як можна зробити щось серйозне без плану? Він покладався досі на випадок, щастя, несподіванку. Але справжній, великий випадок трапляється вельми рідко; він уже трапився — ним була перша зустріч з нею, і більше він може не повторитися. Ні, треба шукання ввести в систему, поставити його на більш-менш твердий ґрунт якогось розрахунку. Але для розрахунку потрібні дані! Їх він мав до смішного мало, але зараз, перевіривши ще раз якнайпильніше свої спогади, не міг сказати, що не має їх зовсім: по-перше, він був зараз певним, що незнайома, зустрінута ним, несла в правій руці портфель — отже, вона десь працює; по-друге, лишається незаперечним, що вона надзвичайно цікава і, як така, конче повинна мати певне коло знайомих, прихильників, може, чоловіка чи коханця (це його не турбувало зовсім), з якими вона не може не відвідувати кіно, концертів і театрів. Установи й видовища — ось куди мусить бути скерована його увага. Щоправда, частка випадку лишається і в цих обставинах, але відповідно зменшена обмеженням, так би мовити, об’єктів спостереження: установ, кінець кінцем, не так багато, видовищ і поготів. "Не було нічого дурнішого, як шукати її на вулицях і передмістях",— подумав він поважно. Заплатив і вийшов.

Для початку чи, як він подумав, для почину вирішив цього вечора відвідати один з театрів. Найближчий: це був театр ім. І.

Франка. Коли він з’явився, дзвонив другий сигнал, зал був повний. Оглянувши його вмить увесь згори донизу, вздовж і впоперек якимсь одним суцільним поглядом, Городовський переконався, що тут немає. Але не схвилювався: не міг же він справді розраховувати, що йому так відразу поталанить! Здивувався трохи, коли піднялася завіса — п’єса йшла не та, що була зазначена проти сьогоднішньої дати на афіші, а та, що була призначена на завтра, і то без попередження з боку адміністрації і без ремства з боку публіки. Але до вистави йому було цілковито байдуже.

9

У Франка він просидів, звичайно, тільки першу дію, після якої покинув театр з наміром відвідати ще один цього ж вечора, щоб не марнувати часу. По дорозі йому трапився цирк, де гастролювала оперета, але квитків більше не продавали; отже, йому залишалося тільки кіно. Побувавши в одному, він устиг ще на останній сеанс другого, причому помітив, що, виходячи після закінчення фільму до фойє з достатньою швидкістю, можна ще оглянути всю публіку, яка має бути зараз пущена на останній сеанс: це його дуже потішило. Наслідків він тим часом не досяг жодних. Але принаймні для нього став ясний план щовечірньої роботи: один театр і два кіно.

Тепер Городовський з усією свідомістю виконаного обов’язку міг спокійно вернутися додому, але він ще якусь годину поблукав — уже тільки для розваги й спочинку. Нічне місто виглядало однією суцільною істотою, здавалося зрослим докупи, як кораловий острів серед широкого темного моря, блукаючи яким, він прибився нарешті до цього дивного суходолу, як Робінзон, рокований на незвичайні пригоди; у всьому тілі він почував лоскіт невідомості, близької до розв’язання і кінця.

Десь тільки на початку другої Городовський вернувся додому. І дивна річ — заходячи вдруге до квартири, вже обізнаної ним, він мав враження, що ступає в неї вперше: не міг збутися відчуття новизни. Ні, спати він сьогодні не буде! І з захватом завбачив перед собою ніч, проведену в збентеженому пильнуванні, першу ніч у незнаній, натрапленій країні, у знайденому захистку кімнати серед земель, які він ще тільки має розвідати. Не засвітивши, він знову сів, як і перше, на стільця коло столу. Але яким яснішим здавалося йому тепер його власне становище! Тільки тепер він міг усвідомити, що довгий тиждень нестями й болю не минув усе-таки для нього марно. Тепер мусив собі признатися, що, ідучи сюди у всій гарячці свого бажання, він міг би навіть змалювати жінку, яку так пристрасно заповзявся шукати. Неймовірна річ, але це питання перед ним майже не ставало так, ніби його вабило більше дізнане відчуття, ніж певний образ. До того ж він був зовсім переконаний, що пізнає несхибно чи, краще, відгукнеться десь, як тільки побачить, як тільки знову буде вражений силою, що вже раз так глибоко його діткнулася. Але розпач втрати, страждання щоденних поразок примушували його щораз настирливіше допитувати пам’ять, і поки його очі невпинно спостерігали юрбу облич, у душі була колосальна праця відтворення. З ледве помітних уривків він відновив поволі повне, всебічне уявлення. Він уже знав тепер не тільки її лице і постать, а й одяг, взуття, навіть форму годинника на її руці. Сьогодні до її зовнішніх ознак раптово додався ще портфель,— як він міг досі не згадати таку помітну річ! — і тепер її образ став абсолютно викінченим і близьким, майже належним йому неподільно. В цілковитій тиші, що його оточувала: вуличка, де стояв будинок, була відлюдна. І раптом рипнули вхідні двері — він згадав відразу, що живе тут не сам, що це, певне, вернувся його сусіда, про якого він забув зовсім, маючи виняткову здатність ігнорувати людей, не потрібних або не цікавих для нього. Але що йому до того типа? Не прийде ж він сюди зараз, такої пізньої години! Проте через недовгий час у двері досить

енергійно постукали. Городовський озвався неохоче, і сусіда ввійшов до кімнати.

— Радий вас бачити,— сказав він, і в його голосі почулося тремтіння.

— Вітаю вас,— відповів Городовський.

Пащенко постояв хвилинку, високий і темний, потім сів без запрошення.

— Радий вас бачити,— повторив він.— Ну, знаєте, так поводитися не годиться! Того дня, як ми познайомились з вами, я зайшов увечері — ви спали. Вчора вранці і ввечері теж, сьогодні вранці так само. Ви спали більше, як сорок вісім годин! І непробудно. Я пробував будити — марно.

— Сорок вісім годин? — перепитав Городовський здивовано і раптом засміявся: заміна п’єси в театрі стала йому ясна.

— Вам це тільки смішно,— сухо провадив Пащенко.— А мені це не було смішно, повірте. Я був майже певний, що це летаргійний сон. Уявіть моє становище.

— Безперечно, вам довелося б поклопотатися — виклик карети, формальності, може, й слідство,— весело відповів Городовський.— Вас могли б обвинуватити в замаху на отруєння з метою грабунку, правда? Ви вже вибачте, що я завдав вам турбот. І разом з тим прийміть мою подяку за уважність...

— Не дякуйте,— грубо урвав його Пащенко.— Людина завжди цікавиться іншою людиною тільки для самої себе. Вам це невідомо? Смішно! Мені немає ніякого діла до вас, до вашого

життя, до того, що ви робите й робитимете,— додав він роздратовано.— І я ніколи про це вас не спитаю, будьте певні. Але втратити вас — це був би грім, землетрус для мене... Можливо, я збожеволів би.

Він зненацька зареготав так голосно, що Городовський здригнувся. "Ти вже й так божевільний, мій друже",— подумав він,

— Але я ще не божевільний,— провадив Пащенко, ніби відповідаючи на його думку,— і за вашою допомогою надіюся не збожеволіти до смерті.

Останнє слово він підкреслив досить двозначно. І зразу сказав зовсім іншим голосом, тоном глибокого, меланхолійного розпачу:

— Ну, спитайте ж мене про що-небудь!

— Ви завжди так пізно вертаєтеся з роботи?

— З роботи! — скрикнув Пащенко.— Так, ви вгадали: з роботи. Але з якої? Якщо ви маєте на увазі мої лекції, школу, то глибоко помиляєтеся, запевняю вас. На цю дурницю я витрачаю дві-три години щодня, не більше. Чи не уявляєте ви мене одним з тих йолопів, що з головою навантажуються працею, лізуть із шкури, щоб висунутись, заробити грошей, одно слово — досягти становища й заможності, як тепер кажуть? Такі люди — а їх же безліч, ними кишить земля — нагадують мені жуків, що з поважним виглядом качають гнойові кульки. Хто більше наробить таких кульок, той славетніший жук. Але я не длубаюся в гною.

— Ви спрощуєте,— озвався Городовський.— Ну, як можна сказати, що людьми рухають лише ці ниці мотиви — гроші, становище? Ви зовсім ігноруєте те, без чого людське життя стає просто незрозумілим...

— Тобто кульки духовного гною? Всі так звані вищі пориви душі? Не ігнорую. Але не будемо повторювати з цього приводу те, що давно вже відомо і що люди воліють, звичайно, забувати або недовтямлювати з причини своїх гордощів. Людина — це передусім горда тварина. Вона не любить, щоб мотиви її вчинків були оголені, вона лається, кусається, коли їх пробуєш оголити. Я скажу тільки, що немає в людині нічого, що не зводилося б до її гордості й голоду...

— У вас також?

Пащенко не завагався:

— Ні,— сказав він гордо,— я вільний від цього прокляття, від неминучості, яка там модифікується в кожному, тобто так маскується, що ви перестаєте пізнавати її, особливо в собі самому... Вся річ у тому, щоб пізнати, але не словесно, не для того, щоб когось здивувати своєю прозірливістю й сміливістю, не для філософських розваг і псевдожиттєвої науки,— облиште: навчити можна, що двічі два чотири, але навчити жити — вибачте! Вам можна голову продовбати якоюсь мораллю та правилами, та коли вам буде треба, справді треба, ви не тільки вб’єте й пограбуєте, а ще й прикриєте це високими мотивами, якщо це можливо,— бо треба, ось що вами керує, а не якась мораль... Доля? Ні! Долі немає, це теж вигадка людської пихи — мовляв, у мене є призначення, наперед накреслений план, ха-ха, яка я цяця! Все це зарозумілість: ніхто вам нічого не призначав і не накреслював, ні вам, ні вашій собаці, ні блосі, що вас кусає, ніякий фатум вами не цікавиться, і взагалі ви нікому не потрібні. Але вам потрібно багато що. От з цього й варто

починати: у вас, усередині вас, сидить оце потрібно, і воно кричить усіма голосами — ніжними, ідеальними, аматеріальними, величними, якими хочете, але під ними всіма гуде примітивний цинічний бас, зовсім, повірте, не ідеальний! І ви весь, те, що ви знаєте душею,— це роз’ятрений клубок цього потрібно, яке прагне безупинно: дай, дай! Ось вам універсальний механізм людської душі, вставлений у музичну скриньку гордощів. Оце й треба пізнати — не для того, щоб, зітхнувши, заспокоїтись і продовжувати далі свою мелодію, а для цілковитого усвідомлення, тобто для припинення всякої такої музики... Чи можливо це для всіх? Ні, безглуздо й думати. Тому що навчити жити людей, кажу ще раз, неможливо: всяка правда відскакує від їхнього мозку, коли вона їм не потрібна, бо мозок теж тільки знаряддя наших потреб, не більше. Щоб справді усвідомити всю цю історію, треба відповідно народитися, тобто, сказати інакше, бути виродком, якщо тільки вважати за нормальних усіх інших, тих, що з поривами, завданнями й пристрастями. Дозвольте представитись: я є один з рідкісних винятків з цієї маси.

— А я, за вашою кваліфікацією, здається, цілком належу до основної норми, до тих, що з завданнями й пристрастями,— сказав, посміхаючись, Городовський.— Отже, наше знайомство набуває цікавості.

— Воно обіцяє бути trez curicux , як кажуть французи,— відповів Пащенко.— Я в цьому ні хвилини не сумнівався. Але вернімося до наших двох китів: гордість і голод... хоч китів усе-таки три, бо голод я розумію також і статевий. Передусім, що я зробив з цим подвійним голодом? Не буду довго спинятися на статевому — я його просто відкинув, не зазнавши від того ні найменшого ушкодження. Це тільки торочать, що жити без жінки шкідливо, але ж за це їм платять. Складніша справа з голодом шлунковим. Але я його обмежив до мінімуму. Ось що я скажу вам: перед вами людина, яка півтора десятка років

тільки обідає. Як це розуміти? Це треба розуміти так, що я їм лише раз на добу — звичайний обід у вчительській їдальні, тобто доволі скромний. І фізично почуваюся прекрасно.

— Гм,— промовив Городовський,— вам можна позаздрити.

Пащенко, що досі стояв перед ним увесь час, задоволено посміхнувся і почав ходити, чорніючи на синіх вікнах і розпливаючись на стінах.

— Так, так,— провадив він.— Тепер ви можете уявити, як ви насмішили мене припущенням, що я можу працювати без заробітку до другої години ночі! Абсурд! Я не роблю в житті нічого понад те, що доконечне для підтримки мого існування: кімната, сяке-таке опалення, обід, дещо з одягу, дуже рідко. Для цього всього, я вирахував, мені вистачило б півтори години лекцій на день. Але умови шкільного розкладу примушують мене витрачати щодня дві й три години, на превеликий жаль. Через це, як ви можете зрозуміти, у мене за багато років зібралося, може, кілька тисяч заощаджень — вони валяються там у моїй шухляді. Якщо хочете, я подарую їх вам.

— Дякую, я також маю гроші,— відповів Городовський.

— А, то вибачте... Так що офіційна частина мого життя страшенно сіра. Та хіба за нею можна будь-кого пізнати? Облиште! Людина не те, що вона читає лекції, не те, що вона сидить в установі, не те, що вона говорить і робить на людях. Вона те, що вона для самої себе, в неофіційній частині своєї програми. Отам її справжнє пізнання. Поворушіть її самотні, затаєні думки, зазирніть у її родину, у її пристрасті — і тоді ви побачите людину: голу, без комірця, без полови слів, якими вона так спритно навчилася прикривати своє життя. Орден плювка — ось єдина відзнака, якої варті всі людські подвиги.

Але повірте, на людей я навіть пошкодував би плюнути. Я волію їх краще просто обминати.

— Чому ж у такому разі ви приходите до мене? — спитав Городовський.

Від цього запитання Пащенко спинився в протилежному кінці кімнати. В темряві не видно було його обличчя, але голос його захрип.

— Ви мені потрібні,— поволі промовив він.— Людей я зневажаю, а вас люблю... любов’ю смерті,— додав він похмуро.

Він замовк, зовсім зливаючись з темрявою. Городовський мимоволі намагався вирізнити хоч як-небудь його постать.

— Ви мене просто лякаєте,— сказав він.

— А ви мене ні? — сказав Пащенко, швидко підходячи до нього.— Ви знаєте, чому я так пізно вернувся сьогодні? Тому що я боявся йти додому, боявся застати вас знову сплячим або... мертвим.

Городовський здригнувся.

— Чи не могли б ми поговорити про щось веселіше? — спитав він.

— Веселіше? Будь ласка: про мою неофіційну вечірню роботу останніх днів приблизно з дня вашого приїзду. Ви уявіть собі індивіда такого, як я,— пізній вечір, пальто, портфель. Що в портфелі? Секрет для всіх, крім вас, звичайно. У портфелі саперна військова лопатка. Це індивід, тобто я, спокійно їде трамваєм на Печерськ — кому яке діло? Адже я взяв квитка. І

потім іду далі, далі, туди, куди не ходять люди, де яри, провалля, кручі. І там копаю годину, другу... Ніч, темрява. Весело, правда?

— Копаєте — що?

— Про це довго розповідати. Попереджаю вас.

— Я не збираюся зараз спати.

— Тоді давайте зараз... щоб відбути чергу,— злегка засміявся Пащенко.

Він присунув стільця до стола напроти Городовського і сів, поклавши голову на зсунуті руки, здаючись тепер карликом з великим волохатим обличчям, який стоїть коло столу. Городовський дивився на нього. "На землі є несподівані люди", — подумав він, переводячи погляд на розчинені вікна, що синіли, як прозорі отвори у світ, що дихав у кімнату далекою тишею, з якої неясними стогонами долітали протяжні гудки вокзалу...

10

ДЕКЛАРАЦІЯ РЕЗОНЕРА

— Щоб ви краще мене зрозуміли, я переберу по черзі всі великі випадки мого життя. Їх, я казав уже вам, небагато. Тому почну з першого і разом з тим найголовнішого. Ви про нього не здогадуєтесь? Ні? Дуже просто: цей кардинальний випадок — моє народження. Вдумайтеся в цей факт. Чи була якась закономірність у тому, що я народився саме даного моменту і саме такий, який я є? Ні, не було. Спробуйте, якщо ви можете, пізнати дику вакханалію випадку у найважливішому акті

людського життя — народженні людини. Яка-небудь тупиця, чванько від науки скаже вам з почуттям цапиної зверхності, що ви доконечно народилися від статевого єднання ваших батьків. Облиште! Доконечно народилось щось, а не я. Все має якусь реальну причину, скаже вам далі той самий науковий ферт. Ах, так? — скажу я.— Тим краще! Тоді визнайте, будь-ласка, що коли б мій батько того вечора, як зародив мене, був, припустимо, трохи більше стомлений чи заклопотаний і відклав би цю справу на годину, на одну лише годину,— через годину вся сукупність причин — настрій-батьків, а також їхні фізіологічні умови — були б уже інші, отже, й наслідок був би інший, тобто мене як такого не утворилося б, утворилася б інша дитина, така сама випадкова, як і я, але інша, кажу вам, а я не існував би. От вам і доконечність! Додайте сюди ще всю безліч причин, що впливають на розвиток плоду в материнському лоні, всі ті дрібниці, що складаються в процесі життя зовсім без того, щоб бути доконечними: їжа, прогулянка, хатні обставини, той самий настрій і всякий подібний дріб’язок, який так само міг би бути інший у всякий даний момент, і ви побачите, яке гнітюче випадкове народження кожної даної людини, такої, яка вона є. Цим я не хочу сказати, що причинного зв’язку немає, але він байдуже складається в процесі свого складання і з такою самою доконечністю міг би відхилитися на один пункт, давши через це найнепомітніше відхилення зовсім новий наслідок. Дозвольте вам сказати прямо, що я був би інший, тобто мене не було б, якби мої батьки, стараючись, так би мовити, о зародження якогось Х — нічим іншим не була для них і для світу майбутня дитина,— були б тільки більше або менше пристрасні в своєму заході, ніж вони були насправді. А спробуйте проаналізувати, чому вони були пристрасні саме в тій мірі, а не в іншій, і ви зразу дійдете таких нікчемних, мізерних і далеких причин, що вам соромно стане говорити про їхню доконечність, якщо тільки ви взагалі не втратили совісті. Коли подія сталася, всі бачать, що вона сталася, і потішають свою тупість запевненням, що вона сталася доконечно. А там десь у душі

вже ворушиться приємний здогад, що це так судилося — ким? — що це так призначено споконвіку... Але я вже казав вам про це: дурість і гонор.

Але ходімо далі, поставмо собі запитання іншого роду: як би я не народився, доконечно чи ні, байдуже, але чому в мене цей певний, визначений характер? Від батьків? Але ж це псевдопояснення псевдоспростовують інші діти тих же батьків, зароджені й виплекані в тому самому лоні, діти тієї самої крові, виховані в одних зо мною обставинах — мій брат і дві сестри. Запевняю вас, що вони були зовсім відмінні від мене — кажу: були, бо вони вже всі померли. Дитиною я був недовірливий і нерухливий: братові й сестрам, певно, ніколи на думку не спадало гратися зо мною, вони мене обминали й боялися. От вам і діти одних батьків! Так що визнайте, що між мною і моїми однокровними geschwester не було нічого спільного, як це дуже часто буває між дітьми в родині. Чому один брат буває червоний, другий білий, один винахідник, а другий просто бухгалтер? Чому? — питаю я вас і всіх. З якої, даруйте на слові, доконечності? Що ви можете сказати, крім жалюгідних "так судилося" і "так вийшло"? Але "так судилося" разом з призначенням, фатумом та іншим чортовинням на зразок вроджених ідей, здібностей, характеру — я вже послав до чорта. Лишається "так вийшло" — так справді вийшло. Але ж це випадковість! Справді, характер дитини, її здібності й нахили складаються тільки після її народження протягом перших років її життя. Складаються під впливом найрізноманітніших дрібниць, очевидно, цілком непомітних і неприступних, інакше людство із своїм тисячолітнім досвідом уже навчилося б цими дрібницями керувати. Ніхто не виховує боягузів, а їх ніколи не бракує. Всі діти вчаться малювати, а безліч після того не вміє навіть окреслити найпростішу річ. Ось ваше виховання — воно безсиле, бо в найкращому разі може тільки розвинути те, що вже є. І ось вам висновок: фізично й духовно всяка людина є утвір випадковості.

Треба було минути тринадцяти рокам, поки в моєму житті трапився другий вирішальний випадок: одну з моїх сестер на смерть переїхав трамвай. Ви не можете уявити, яке враження справила на мене ця загибель. Я вже казав вам, які стосунки були між мною й іншими дітьми в родині — вони були мені цілком байдужі, більше того — чужі. Та коли сестру привезли додому з потрощеними ногами, розчавлену, закривавлену, зо мною сталося щось неймовірне: я ридав, я бився на підлозі, кричав, ревів. Перед моїм розпачем якось навіть зблідло горе, викликане смертю сестри: вона була вже мертва, а я живий; усі турботи того дня звернулися на мене. Я чув, як мати казала батькові, що от, мовляв, доказ чулості мого серця, що я тільки з вигляду похмурий, а душа в мене золота,— і справді, брат і сестра, які дружили й гралися з померлою, спромоглися лише тихо схлипувати, а я виявив якусь безумну, у всякому разі, не дитячу тугу. Все це дійсно так було, але чому? Не сестра, не її втрата були причиною мого відчаю — зовсім ні! Для мене не важило, що цей труп — моя сестра. До того часу я ніколи не бачив смерті, тим більше такої наглої, кривавої й безглуздої. Я не думав про смерть, я її не уявляв. А тут я її побачив. Я побачив труп людини і завив так, як виє на труп собака. Звичайно, я не міг думати тоді нічого виразно, не міг скласти ні тверджень, ні висновків, але я щось таке відчув, щось пронизало мене навіки — це була певність, наочність нікчемності людини: досить трамваєві переїхати людину, яка жила, сміялася, ходила, і вона робиться трупом. Ви вдумайтесь у це, будь ласка; інакше сказати, я, батько, мати, брат, друга сестра і всі інші люди існуємо лише остільки, оскільки нас ще не переїхав якийсь трамвай! Відтоді люди стали для мене ще дальшими і, головне, дрібними, крихкими, жалюгідними, як мухи. І страшенно марними... Ви не спите ще? ("Ні, я слухаю уважно",— озвався Городовський.) Отже, будемо продовжувати? Гаразд.

Проминаю все неістотне. Я вже вчився, звичайно, в школі. Без ніякого ентузіазму, запевняю вас: люди і все, пов’язане з

ними, в тому числі наука, були для мене найвищою мірою нецікаві. Але мені просто легше було вчитися, ніж терпіти сварки й розмови з батьками в тому разі, коли б я перестав учитися. Щоправда, моє ставлення до науки згодом трохи змінилося. Батько почав брати мене до суду — він був адвокат, досить видатний. Можливо, він тішив себе надією повернути мене до юриспруденції, бо в мого брата на той час уже цілком визначився нахил до наук економічних, які невдовзі привели його до марксизму й згодом до заслання. Але повірте, що мене це мало обходило. Також не справила на мене ніякого враження смерть другої сестри. Проминаю все це. Отже, я був раз-другий у суді — і зацікавився страшенно. Батько мій ожив, я ж тепер був його єдиною надією. Але ви можете здогадатися, що в мене зовсім не прокинувся спадковий нахил до юридистики, як це міг подумати мій батько. Просто на суді я був вражений дивовижною річчю: уявіть собі — дорослі люди, очевидно, більш-менш розумні — прокурор, судді, присяжні, адвокати. Вони розглядають справу. Але як? Зовсім диким, несподіваним чином! Замість того, як це було б природно, нормально для розумних людей, щоб один обізнався з справою, вдумався в неї і розв’язав її, потрібен, розумієте, цілий синедріон, де один говорить одне, другий зовсім протилежне, потрібні всі ці промови, докази, напади і оборона, ніби це футбольна гра, де комусь треба забити гол! Ви тільки вдумайтеся в це, але глибоко, до кінця, і ви зрозумієте те, що зрозумів я: нікчемство, злидні людського розуму, якого не вистачає навіть на те, щоб самостійно розв’язати справу про якийсь там злочин. І після цього той самий розум береться пояснити світ! Яка нісенітниця! Я збагнув у судовій залі хисткість людського розуму так само, як зрозумів хисткість людського тіла після смерті першої сестри. Для мене людина стала ясна: квола, недолуга істота, що пробирається у всесвіті з блимаючим каганчиком свого розуміння. Як же до неї ставитися? Шанувати нема за що. Любити й жаліти, як можна любити й жаліти, наприклад, сліпого, безрукого, хворого на

невигойну недугу? На це питання треба було відповісти. І я з таким запалом, як була доти моя байдужість, накинувся на людей і науку. Я спостерігав приступних мені людей з усією затаєністю й пильністю, які можливі лише тоді, коли вперше прокидається вся жадоба пізнання. У шістнадцять років я пізнав і жінку, але зразу ж відштовхнув її з огидою, як прилад, що найяскравіше здатен показати, яка кожен з нас тварюка. Я був дуже вдячний жінці за цей показ, але не мав охоти перевіряти його вдруге. Уявіть собі ці зчеплені тіла, цей вираз обличчя, слину, нарешті, запах... Ви протестуєте? Ну, я ж не маю наміру вас переконувати. Скажу тільки, що я цілком зрозумів тоді несамовитість і злобу, з якою Амнон прогнав Тамару, що віддалася йому. Вам відома ця пригода? Ні? Біблію все-таки варто переглянути. А скільки я прочитав книжок! Я читав як хронічний алкоголік. Я бачив, яка кривава й ниця людська минувшина, яка сліпа й безпорадна історична дія людини. Всі ці смішні держави, війни, розбрати, ями й багновища, в які систематично провалюється людський рід. Це ж не історія розумних істот, це історія недоумків, йолопів, маніяків! І зауважте: так буде завжди, бо так було завжди. Можна винайти нову машину, але не новий спосіб життя. Зрозумійте: спосіб життя дано. У цьому все: дано. Чотири літери, з яких люди не вилізуть, як із своєї шкури. Історія — це моторошний маскарад розбійників і біснуватих. Хай. Але, може, людина виглядає пристойніше, так би мовити, сама по собі? Не буду говорити вам про те, що всі люди в основному негідники, лицеміри, неймовірні себелюби, одно слово, без винятків тартюфи, і що відрізняються вони лише способом вияву своїх якостей, тобто лише формою їх прикриття. Тільки сила, тільки людська підлота рушить і так званим праведником, що накладає своїм життям за ближніх, і так званим бузувіром, що винищує праведників. Задоволення пихи, не більше. Але вам це відомо, я думаю. І не тому я перекреслюю людей, що вони злі. Ні! За їхнє вдавання. Я простягнув би руку тигрові й гієні, які задовольняють своє єство без мотивів, ви розумієте, без масок,

без надбудов. Пожер — і все. Це благородно. Але я закладаю руки за спину, коли бачу кривляння і пишномовство для прикриття цього самого пожирання. Звір не соромиться своєї дії, а людина соромиться; звір прямо й чесно виявляє себе, а людина боягузливо ховається за бундючними чуттями, за високими спонуками, за ідеями: вона підліша за звіра. І найогидніше те, що це людське вдавання ввійшло в плоть і кров, що людина битися лізе, коли почнете доводити їй, що вона просто мізерний блазень. Що б ви сказали про акторів, які зненацька справді повірили б у те, що вони графи, князі і лицарі, яких вони грають, і зійшли б зі сцени в своїх костюмах, із своїми монологами й діалогами? Ви сказали б, що вони збожеволіли. Але довести цим божевільним ви не змогли б нічого. Безнадійна річ. Людину ні в чому не можна змінити; в найкращому разі вона прикинеться, що змінилася, а насправді лишиться тією самісінькою. Коли її стара маска від довгого вжитку дала вже тріщину, крізь яку випинають її справжні риси, вона підлатає її або виробить нашвидкуруч нову — і це зветься системою, філософською чи політичною, історичною тичиною, поворотним пунктом, чим хочете. А які претензії! Скільки вигадано для людини завдань, ідеалів, скільки безглуздя написано, щоб надати глузду людській історії! З "ізмами" просто не розминешся. І кожен такий "ізм" — калюжа самоомани, в яку люди лізуть гуртом, як і належить свиням. І все це подається з підливою — абсолютною чи відносною, як до смаку, з гарніром прагнень і кінцевих цілей, чи бачите. Барани в циліндрах! Погасне сонце — і годі буде дурня клеїти. Ви згодні? Тепер ви розумієте, чому вони так казяться, коли їм сказати, що людина — просто випадкове й неприваблиме нікчемство? Це означає викривати їхнє шахрайство, а щодо цього в них кругова порука, будьте певні. Любити й жаліти цих розприндженних вдаванців? Ні! Їх можна тільки зневажати, від них можна тільки відвернутися. І я від них відвернувся. Десь дуже рідко трапляється в комашінні людського життя випадок, щоб народилася людина з немилосердним зором, вільна від усіх

забобонів, якими отруюється людство. Я така людина. Життю потрібні покликачі, оборонці старих методів облуди або вигадники нових. Я не замилювач очей, я не декоратор голоду й гордості! Я часточка, що випала з загального руху, дістався тим самим змогу побачити збоку весь процес. І за те, що я збагнув життя, воно засудило мене на самотність. Для всіх я тільки виродок. Для вас також, напевне.— ("У всякому разі цікавий",— промовив Городовський.) — Тим краще. Тоді я переходжу до третього й передостаннього випадку свого існування.

Вибачте, я навіть не пробую пояснити вам своє життя — життя людини без ілюзій: це річ не приступна для того, хто має хоч якісь ілюзії. Байдужість, відчуженість? Безсилі слова. Самодостатність — це підходить краще. Я звів до вузького мінімуму стосунки з ближніми, але жив, бо не мав ніяких підстав уривати життя, яке не обходило мене навіть у тій мірі, щоб його урвати. Проте я запасся завбачливо належним препаратом на той випадок, коли б життя стало для мене незручним, наприклад, коли б я захворів. Але я почувався цілком добре, отже, не мав причини якось реагувати на те, що мене, по суті, не торкалося. Спробуйте зрозуміти мене, якщо ви зможете!

Революція мене не здивувала: я ж знав людську історію. Доконечна чи ні вона була? Питання не важливе для нас. Мушу тільки сказати, що у всякому разі, не було доконечності в тому, щоб вона збіглася в часі з моїм існуванням. Це по-перше. По-друге, признаюся щиро, я ніколи не міг сподіватися, що ця революція, яку я сприйняв ну просто як звукове чи слухове враження, не більше, матиме для мене такі кардинальні наслідки. Слухайте уважно — передусім революція призвела до того, що з заслань і еміграції вернувсь мій брат. Гаразд, у цьому ще немає нічого дивного. Він почав відігравати тут видатну комуністичну роль — його особиста справа. Я не здивувався також, коли він розшукав мене,— старі забобони кревності. Він

поговорив зо мною півгодини, побачив, що говорити зо мною нема про що, і не намагався продовжувати знайомство. Все здавалося вичерпаним. Про те, що він помер два роки тому, я міг би з успіхом і не знати. Але мене викликали — і, уявіть собі, в характері спадкоємця, як висловлюються галичани. Я мав розпорядитися братовим майном. Брат був неодружений і, крім братових книжок, які я подарував інститутові, власне, не мав нічого. Собі я взяв одну тільки річ: це була невеликого розміру скляна банка, упакована дуже дбайливо в коробку з написом Bandja. У банці рудого кольору сухе зілля. Я не міг здогадатися, що таке банджа, тільки й тому забрав її з собою. Ця річ стовбичила в мене довго, може, рік, нарешті я вирішив її розшифрувати. Порившись у словниках, я з'ясував, що банджа є не більше і не менше як один з численних препаратів індійських конопель. Тобто мені до рук несподівано потрапила банка з гашишем.

Будь ласка, простежте зв'язок причин. Революція — забутий брат — його смерть — гашиш — з одного боку, а з другого — я, людина, що найменшого стосунку не мала до причин першого ряду. Який приголомшливий випадок! Скажу більше — просто трапунок! — ("Ваш брат курив гашиш?" — спитав Городовський.) — У тому-бо й річ, що ні, це ще збільшує пікантність даної випадковості. Не курив зовсім, це абсолютно вірогідно. Але я знаю, що в своїх політичних блуканнях він довгий час пробув у Азії і там, очевидно, для курйозу придбав собі цю банку з наркотиком. Бо в нього ще були всякі екзотичні дрібниці, тропічний шолом, наприклад. Мій брат не курив гашишу. Але я почав курити його. Вже рік. І не жалкую. Не жалкую ні в якому разі. Навпаки, запевняю вас! Бо світ збудований таким ідіотським чином, що сприйняти його, який він насправді є, можливо тільки за допомогою наркотику. На цьому мушу спинитися. Що б ми не говорили і як би не викручувалися, ми всі чудово розуміємо, що світ існує поза рамками простору й часу, його координати — безконечність і

вічність. А наші, навпаки,— скінченність і часовість. В цьому коріння людської немочі й смішності: координати людини не збігаються з координатами світу. Всі системи, які пробують замазати цей факт і довести, що для нашого людського розуму приступне пізнання світу, є лише латанням старої і жалюгідної надії на те, що світ створений ad usum homini . Тобто вияв тієї самої невичерпної людської пихи. Ви хитаєте головою? Що ж! Можу тільки ще раз сказати, що не маю на меті ні переконувати вас, ні сперечатися з вами: мені треба тільки висловитись. А що ви разом з безліччю людей залишаєтесь навколішках перед розумом, мені ж байдуже. Бийте йому поклони, моліться! Це ж ви молитеся своїй власній гордості. І це природно. Ви вірили колись, що Єгова виведе вас у обітовану землю, а тепер вірите, що це зробить розум,— наслідки будуть ті самі. Сумні наслідки, бо ніякої обітованої землі немає. Є тільки та земля, до якої ви прикуті. Чорна й брудна. Я скажу більше: оскільки розум не співмірний з світом, він тільки здатен віддаляти нас від пізнання світу. Це пізнання можливе наперекір розумові, через усунення його, через те, що ми безпосередня частина світу всупереч тому, що ми розумні. Злитися з світом у його безконечності й вічності — ось дійсний шлях світопізнання. Воно одне. Воно досягається тільки тим, з чим розум не має нічого спільного: вчуттям, прозрінням, екстазом. Тому якийсь дикий шаман глибше і дійсніше пізнає світ, ніж наш найбільш надутий учений. Останній це просто сухар, від систематичного харчування яким вас обпадає духовна цинга.

Звичайно, я знав це давно. Про це надто багато думано й написано, і тільки тому, що люди вмисне затуляють вуха від правди, яка їх викриває, ці думки можуть здатися кому-небудь новиною. Але знати мало. Ви помітили, що знання ніколи ні в чому не задовольняє? Ми завжди потребуємо пережити. Побачити, діткнутися. Діткнутися світу, який він є, сприйняти його без, посередників, відчути себе світом — ось у чому вічна принадливість наркотику: він убиває ваш нужденний розум, не

вбиваючи в вас життя. Ви зрозуміли мене? Не зовсім? Це ж просто — уявіть, ви викурили гашишу. Все, що ви знали, бачили, що ви були, зникає. Ви скидаєте з себе все, що накинуло вам виховання, суспільство, освіта, традиції, ви робитеся незайманим згустком життя. Ви струшуєте з себе найдошкульніші кайдани, які вам приречено тягати по землі,— простір і час. Ви вільний, вічний, незалежний, ви всемогутній. Ах, правда, цього не можна уявити! Це поза межами. Їх треба переступити. Ви шугаєте, для вас немає більше перешкод, ви мчите в шаленому вихрі світотворення, ви сам творець, ви те єство, що рушить усе світом; ви все, поза вами немає нічого. І ви, ви розгортаєте світ перед собою в невпинній і пристрасній зміні, ви запалюєте й гасите сонце, женете повз себе молочні струми сузір'їв, розчахаєте і замикаєте безодні. І все це ви. А потім ви заглиблюєтесь у лісі, колихані вічним вітром, у пущі, де з корінням вистрибують і знову занурюються в ґрунт дерева, де пурхають величезні яскраві квіти, де виростають і перетворюються перед вами велетенські тварини; ви линете далі над сніговими горами, що рухаються, як незчисленна комашня, ви пірнаєте в прірви океану, що викидають вас з глибин у піну й шум розбурханої поверхні або втягають у підводні печери, у несамовиті гроти, що, стискаючись, як стравохід, проштовхують вас крізь палаючий центр землі в пустелі, з яких ви в ураганах піску підноситеся знову у висості. І все це ви, ви якась всеєдність, ви щось всеосяжне, неперевершене, нездоланне. Ви невситима воля, яка діє сама в собі. Зрозумійте це, якщо ви можете! — ("Розумію,— сказав Городовський, бо в голосі фізика було занадто розпачливе благання. — Розумію, але що ж потім, після всього?") — Пащенко зробив паузу: — Після всього... після всього, звичайно, реакція: гіркота, стома, каламуть, пригнічення, якими світ мститься за те, що ви прозирнули в нього. Зрозуміла річ.

Але слухайте далі, кінець уже близький. Поки я курив, у моєму житті не було міри. Бо в мене не було нічого з того, чим

люди міряють своє існування: ні бажань, ні цілей, ні дітей. Тепер ця міра з’явилася. Це банка з гашишем. Ви знаєте пісочні годинники? Велика зручність їх полягає в тому, що ви можете їх перевернути, коли пісок у них пересипався. Але моя банка з гашишем не перевертається, вона порожніє безповоротно. Тому вона й стала мірою мого життя. Спочатку я курив раз на десятиденку. Потім непомітно виникла восьмиденка. Потім я подумав, чому б мені не перейти на загальновживану систему шестиденки? В міру того, як зменшувався вміст банки, зростала й потреба ще зменшити його. Я запровадив п’ятиденку. Ви розумієте — кожна викурена цигарка для мене — удар сигнального гонга, що звучав раніше здалека, а ось усе ближчає, ближчає і лунає, вже на моєму порозі. Останнє моє досягнення — чотириденка. Я курив учора. У мене залишається дві цигарки — на 17-е і на 21-е.— ("І все?" — спитав Городовський.) — І все. Я ж казав вам, що кінець уже близький. Ви думаєте, я журюся? Ні! Мені навіть подобається відчувати це повільне, невідступне наближення. Скажу більше — якби хтось дав мені ще одну банку гашишу, я б викинув її. Вона мені більше не потрібна. Я все пізнав і пережив. Прощайте.

Він підвівся, незграбно човгнувши стільцем. Поки він говорив, за стінами непомітно насунулися хмари, і вікна почорніли, кидаючи в кімнату мертву сутінь, у якій людина здавалася лише своєю тінню.

— Стривайте,— промовив Городовський,— ви, здається, підкреслювали мою особливу роль у вашому житті. Можливо, це теж лише вияв моєї людської гордості, але мені хотілося б зрозуміти цю роль докладніше.

— Невже ви її не зрозуміли!? — скрикнув Пащенко, підходячи до нього.— Мені просто ніяково вам пояснювати: ваша роль у тому, що ви вислухали мене. Ви ж четвертий великий випадок мого життя. Скажу вам просто: мені не

хотілося покинути цей світ, не розказавши про своє життя. Хай це примха, але разом з наближенням часу мого відходу це бажання зростало дужче й дужче. Зрозуміло: поява міри в моєму житті породила це бажання. Нарешті воно почало душити мене. Кінець мій близький, а кажуть, у момент конання люди з неймовірною яскравістю переживають ще раз ущільнено всі свої життєві події. В мені прокинулося нове життя — життя спогадів. Все, пережите й затаєне в мені, я сказав би, все, замкнуте в мені, почало уявлятися часом так яскраво, що голова моя туманилася. Я годинами просиджував у маренні, живучи вже тільки собою. Бували хвилини, коли мені треба було натискувати на всі свої гальма, щоб не зірватися з місця й не вибігти на вулицю у вигляді нового пророка. До речі, всі пророки, релігійні й цивільні, були, як ви знаєте, психопатами. Щоб урятувати себе від такої ганьби, а це ж страшна ганьба: цілий свій вік зневажати людей для того, щоб наприкінці заходитися їх повчати! — мені спадало іноді на думку все це написати. Але передусім безглуздо писати те, що давно відомо, тільки тому, що ти теж це знаєш. І яка претензія — намагання увічнити себе, залишити себе в пам’яті нащадків! Я ж не письменник, даруйте на слові, не індивід, який у бундючному самозахопленні тиче всім у вічі за допомогою книжок своє "я": ось як я бачу, ось як я чую, ось який я надзвичайний! Тому для мене залишався один шлях: відбутися усним оповіданням. Але кому розповісти? Знайомим, наприклад, колегам по школі? Та це ж безумство! Незнайомим? Справді, мені потрібна людина стороння й заразом приступна, яка вислухала б мене й залишилася б мені чужою. Складне завдання, яке міг розв’язати тільки випадок! Цю людину, яку я мав якось зустріти, я наперед почав любити, я обіцяв зробити для неї все, що тільки зможу. Іноді я сідав на лавці в парку з надією, що хтось сяде поруч, ми розбалакаємося, і я матиму змогу розказати. Марні заходи! Правда, кілька разів доходило навіть до розмови, але тільки я починав розповідь, від мене тікали, вважаючи за божевільного. Дурні, тупиці, йолопи, одно слово —

люди! Я вже почав зневірятися. І раптом, як весняний грім, ваш дзвінок. Ви невідомими й, вибачте, нецікавими для мене стежками прийшли сюди.

Він узяв Городовського за руку.

— Дякую,— сказав він схвильовано,— я до ваших послуг. Ви перший, кому я говорю такі слова, і останній, звичайно. Я більше не прийду до вас, а ви приходьте до мене, як тільки матимете в мені потребу. Але поспішайте використати мене,— засміявся він,— у вашому розпорядженні тільки тиждень, 21-го я викурю свою останню цигарку. Це буде ввечері. Десь уночі я отямлюся і, стомлений, виснажений, поплентаюся через усе місто, прихопивши з собою портфель з саперною лопаткою. Але в нього я покладу ще препарат, запасений, як я казав вам, про той випадок, коли життя стане для мене незручним. Я йтиму звичайним кроком — поспішати було б нетерпінням, баритися — ілюзією. Я йтиму так, як пройшов ціле життя,— без забобонів. Промину місто, де я народився й жив, з якого не виїздив нікуди ніколи; промину і не оглянуся. Я нічого тут не залишаю. Потім ітиму пусткою до місця, яке собі обрав. Там уже майже закінчена моя могила: викопана моєю лопаткою печера в сторчовій стіні на звороті яру, прихована чагарником і обвалами. Бо я не хочу, щоб мій труп мацали й розтинали люди. Я не хочу, щоб вони навіть по смерті заволоділи тим, чим я був. Тому моя печера викопана так, що, ввійшовши в неї, легко завалити за собою вхід. Після цього мені не залишиться чим дихати на чверть години. Але навряд чи я встигну використати все повітря, бо мій препарат подіє швидше. І це буде все. Добраніч.

11

Вранці, вийшовши до коридора, щоб рушити в свою першу розвідку по установах, Городовський після хвилинного вагання

підійшов до дверей сусіди й різко постукав. Не чекаючи відповіді, постукав ще раз. І все-таки йому здалося, що Пащенко озвався не досить швидко.

Як і раніше, його вразила сутінь кімнати з вікном, затуленим до половини високим чудернацьким муром. До того ж це вікно було розчинене й не зачинялося, очевидно, цілу ніч, бо темне повітря тут було прикре й холодне. "Такий один може й узимку спати з відчиненим вікном",— подумав Городовський злісно. І підійшов до столу, за яким сидів Пащенко, підвівши до нього обличчя, зараз лагідне й навіть сумовите.

— Ви можете скласти собі хибну думку про моє ставлення до вас,— сказав Городовський суворо.— Вчора ви потурбувалися вийти раніше, ніж я встиг що-небудь відповісти. Але, можливо, я вчора й не сказав би нічого. Тому я хочу тепер попередити вас.

Пащенко кивнув головою.

— Я вас слухаю.

Ще ввійшовши до кімнати, Городовський помітив, який він розхвильований. Спокій, з яким зустрів його фізик, ще більше обурив його, а останні слова Пащенка, якісь гордовиті й байдужі, просто його стьобнули. Його серце закипіло справжньою лютті, але, стримавши себе, він промовив рівним тоном:

— Прошу вас передусім не помилятися щодо враження, яке справило на мене ваше оповідання. Я вислухав вас учора тільки тому, що сам був у трохи незвичному настрої. А втім, це вас не торкається. Я не дивуюся, що люди, яким ви досі намагалися розповісти цю вашу маячню, тікали від вас, як від божевільного.

Але мало сказати, що ви божевільний і виродок, як ви самі себе називаєте. Ви безсилий злобитель, безсилий невдаха. Ви не виродок, а викидень життя. Ви потвора. Якраз ви бундючна тварина. Але свою несамовиту гордість ви прикриваєте брехливим викриттям гордості інших. Це підло. Так, людині є чим гордитися. Але, як собака, з яким ви й порівнювали себе, ви маєте смак до людського калу, ви пожираєте його і робите собі насолоду з того, що внюхуєтеся в нього. Що ж, про смаки можна було б не сперечатися. Але цим калом ви намагаєтеся забруднити все велике в людині — її розум, натхнення, її пориви й любов. Для вас жінка міститься між пупком і коліньми. Я читав десь про дивну породу комах, у яких учені довгий час знали лише самичку, а самця не могли знайти з тієї причини, що він, незрівнянно менший розміром, усе своє життя безвихідно проводить у піхвах своєї подруги. Ви дуже скидається на такого самця, який виліз із свого місцеперебування і претендує по собі судити про кохання інших істот. Це підло. Але я ще міг би вас шанувати, якби ви справді жили без пристрасті. Ви ж і на це нездатні. Така вже безвихідність усіх, хто хоче заперечити світ. Давні святі теж проклинали й покидали його, натомість неминуче створюючи свій власний світ, свого бога. Але ж у них був хоч бог, хоч високе уявлення, у них була історична й соціальна значущість. А ви просто покидьок, який може трапитися байдуже за всякої доби, бо він позбавлений усякого значення. Ви замахнулися на те, щоб бути самодостатнім, тобто бути сам собі богом, але схибили, і богом вашим стала гашишна цигарка. Ось який трюк зробило з вами життя, над яким ви хотіли стояти. До речі, випадок випадком, але… революція збила вас з вашого картонного п’єдесталу. Ніякі пихуваті думки і вся ваша злобна слина не змогли захистити вас від колосальних процесів, які породила революція. Ви відчули свою нікчемну дрібність перед ними, ці процеси вас повалили і стерли. Ви довго боронилися, адже банка гашишу цілий рік пролежала у вас без ужитку. Але п’ятирічки ви не витримали. Не будь у вас гашишу, ви запиячили б, форма отруєння не

важить. І от замість надлюдського плаща ви стоїте в жалюгідному дранті. Тепер, як ті звичайні люди, яких ви хотіли покарати презирством, ви теж збираєтеся покінчити життя самогубством, коли у вас уривається те, що надавало змісту вашому життю. Зрозумійте це, коли ви можете,— сказав він з іронією, наслідуючи вчорашню інтонацію Пащенка. — І зрозумійте, що я з самого малку терпіти не міг жаб. А мені досі здається, що вчора вночі по мені полазила холодна тупоока жаба. Тому я прошу вас — надалі не заходити до мене, не підходити до мене, не розмовляти зі мною. Чуєте?

— Чую,— відповів Пащенко. — Але ж я сам сказав вам, що більше до вас не прийду. Це ви приходите до мене,— додав він, явивши на обличчі посмішку, яка надавала огидної хижості його рисам.

Городовський відвернувся і вийшов. Серце його напружено билося, у вухах він почував далекий шум. "Чому я так розійшовся? — подумав він. — Яке мені, зрештою, діло до цієї гниди, яка збирається сама себе розчавити? До чорта ці вигадки",— сказав він півголосом, ідучи вже вулицею. Справді, безглуздо порівнювати себе з Пащенком. Сьогодні вранці його несамохіть вразила думка, що Пащенко теж шукав зустрічі, як і він її шукає. Ця думка була йому надзвичайно прикра, немов усе, що було хоч би зовні подібного між ним і цим маніяком, ганьбило його, йому здавалося хвилинами, що ця, хай зовсім формальна, подібність якось зв’язує його з Пащенком. І він відчув глибоку потребу висловити сусідові свій погляд на нього без манівців, покласти край їхнім стосункам, одно слово — відмежуватися від нього. Але все-таки заспокоївся остаточно лише тоді, коли дійшов до майдану III Інтернаціоналу, звідки він вирішив почати свої обходини установ.

Він вибрав саме центр, бо йому здавалося, що жінка такої якості не може працювати в другорядній установі. Самий огляд

установ уявлявся йому досі справою легкою, але відразу він натрапив на чималі труднощі. Далеко не всі відділи, контори, управління й представництва містилися у великих залах банківського типу, які обдивитися справді не становило труду. Навпаки, здебільшого вони були розташовані в приміщеннях з коридорною системою, яка вимагала втручання в кожну з кімнат. До того ж він вважав за принизливе і навіть небезпечне безцеремонно заглядати у всі ці двері з табличками й номерами: кожен його крок мусив бути обґрунтований, щоб замаскувати його справжню мету, й також для того, щоб своїм блуканням не викликати здивування й підозри. У першій же, що трапилася, крамниці канцприладдя, він потурбувався усунути незручність, що його бентежила: придбав портфель для надання собі належного ділового вигляду. Цей портфель, цей ніби щит у своєму поході на установи, Городовський заповнив для ваги газетами і відразу почав почуватися набагато краще.

Передусім він поклав собі не поспішати, бо похапливість якнайбільше могла його зрадити. Тому в кожній установі він затримувався не менше як чверть , години. Добро, коли це було популярне й кипуче місце, яке приваблювало до себе юрби відвідувачів — відділ видачі забірних документів, житлова секція міськради, центральна ощадкаса; тут він, як риба у воді, пропливав між натовпом. Гірше стояла справа в установах пустинних і аскетичних, таких як "Утильсировина", "Сільрозробка" або представництво Білдержкустпрому. Тут він довідувався про уявного знайомого, який за всіма припущеннями мусив би саме тут працювати, дізнавався, чи немає вільних посад і яких саме, пропонував налагодити бібліотеку чи діловодство за останніми вимогами, або просто, помітивши порожнє місце під написом "секретар", "керсправами", "юрисконсульт", запитував, чи скоро буде цей товариш, і, в разі, коли його не сподівалися в ближчому часі, міг вільно почекати його хвилин десять. Ось де несподівано придалася йому звичка панування над собою і вміння надати

собі потрібного тону! Кожна його поява в новому місці стала тепер своєрідним творчим актом. Одного керівника він зацікавив широким проектом підсобних підприємств, перед другим виступив у ролі поширювача літератури. Але з другої половини свого робочого дня обачно перекинувся в протилежний кінець міста, щоб не впасти кому-небудь у вічі на вузькому просторі вулиці, де він досі товкся.

Нарешті пів на четверту, кінець праці, обід і змога підбити підсумки. На купленій карті Києва він старанно відзначив обстежені вже квартали й намітив орієнтовний план дослідження на завтра. На сьогодні скінчено. Але... Яка хибна була його думка про те, що установ не дуже багато! Навпаки, їх безліч, деякі будинки примудряються вміщати їх по півдесятка, вони ховаються часто за непомітними вивісками, в глибині дворів і завулків.

За теперішньої системи побуту в нього утворилася прогалявина в часі між четвертою годиною і восьмою, коли починалася в театрі вистава. Ці три-чотири години треба було заповнити. Зі своїм дурним характером він почував, що ця щоденна порожнеча буде його дратувати. Читати йому не хотілося такою мірою, що з часу свого останнього приїзду до Києва він навіть не переглядав газет. До того ж читати на вулиці чи в бібліотеці він не зміг би; процес читання, одна з найглибших насолод його життя, був неодмінно пов’язаний з кімнатою, де немає нікого іншого, де можна лягти на канапі, вільно підклавши під голову подушку й присунувши лампу близько, щоб проміння з-під абажура падало лише на книжку, щоб лише вона світилася в тихій навколишній сутіні, як алегоричний екран, оживлений контактом душі.

На його думку, не було гарних і поганих книжок; книжка могла бути лише гарна, а погана книжка — це лише зовні замаскована під книжку збірка сторінок, щось ніби фальшива

кредитка, яку теж з недогляду можна взяти за справжню. І для нього читати завжди означало читати саме книжку, а не її підробку, з якою в крайньому разі можна було тільки ознайомитися. Отже, поза нехіттю, для заглиблення в книжку він мусив би вернутися на свою квартиру, що було йому відразним. Він зовсім не вірив у те, що Пащенко додержить свого слова й не приходитиме більше, навпаки, йому здавалося безперечним, що ця зголодніла на людей людина не раз ще спробує використати його як слухача свого навіженства, особливо тепер, коли наближається час його оскаженілого самогубства. Звичайно, всі ці розмови про самозасипання можуть бути просто нахвалянням і саморекламою; такий безглуздий індивід у критичний момент може повестися, як герой одного гумористичного оповідання, який, маючи застрелитись за правилами американської дуелі, пішов би за кущ з револьвером і після зробленого пострілу раптом вийшов і радісно заявив секундантам, що він не влучив. І хоч Городовському не було, власне, ніякого діла до думок і поведінки свого сусіди, Пащенко здавався йому таким гидким, що він без вагання змінив би квартиру, якби вона не була безплатна. Беручи на увагу, що з усією імовірністю в Києві йому доведеться затриматися на довший час, перехід назад у готель був би необачним марнотратством. Фінансова доцільність радила йому не нехтувати дармовим притулком, а щоб уникнути по змозі прикрого контакту з Пащенком, помешкання використовувати лише для ночівлі, причому на ніч замикати свої двері. А вільний час сьогодні, за браком чогось кращого, можна повернути на відвідання білявого художника, який уже двічі запрошував його подивитися на свої пейзажі.

Цей художник звався Євген Безпалько і жив на Лабораторній вулиці в двох досить великих кімнатах. Одна з них була їдальнею, дитячою, будуаром дружини, друга — його ательє або робітнею, як він висловлювався, куди потрапити можна було, тільки пройшовши через першу всезагальну

кімнату. Але художник був сам, був у сірому халаті, що скидався на спецівку прибиральниць у цехах, і з розгублено радісним виглядом.

— Ну, ви застаєте мене в убранні,— сказав він, потискуючи руку Городовському.— Я працюю. Ні, ні, ви мені не заважаєте! Я радий трохи спочити. Заходьте.

Він провів його до ательє, увішаного акварелями.

— Це моя робітня або виробничий відділ. Ви розглядайте все на стінах, а я тим часом перевдягнуся. Вибачте.

Він пірнув за ширму в кутку, де стояло його ліжко та шафа, і, поки Городовський роздивлявся одну по одній його картини, художник увесь час говорив, іноді з’являючись по плечі над перекладинками.

— Я зараз на становищі нежонатого,— може, де не зовсім прибрано, вибачте. Я стараюсь, як можу. Дружина виїхала з дітьми на дачу. У мене дві дівчинки, уявіть собі! Прекрасно. А ви бездітний? І зовсім неодружений? Це жахливо. Ви не знаєте більшої половини життя. Безліч переживань для вас пропадає зовсім. Я теж з цього починав, як і кожний, звичайно. Присвятити себе мистецтву, тільки мистецтву, щоб ніщо не заважало, воля, незалежність і таке інше. Одно слово, виступив у костюмі весталки. Так що я знаю, яка холодна кімната нежонатого. Брр! Заходиш як у морг, і ніяке мистецтво тебе не гріє. Моя весталочка змерзла, зажурилася і з горя бу-бух, стала вакханкою. Сторч головою. І закрутилося: спідниці, кучері, теплі коліна, млость, як у Володимира Сосюри. Я розказую вам і сам не вірю: невже це справді було? Неймовірно! Міраж, fata morgana. І знову пустка, холод, той самий морг. Тоді я зажурився вдруге і піднісся до Бажана. Пам’ятаєте:

Кінчається ночей вільготне половіння,

І ясних зір достиг багатий урожай.

В чарованих гаях ти, дівчино, шукай

Собі ядерного і чистого насіння.

Тобто одружився. Зверніть увагу, все це я проробив, як у підручнику діамату: теза, антитеза, синтеза. І вийшло правильно. Треба тільки дуже закохатися. Щоб ця жінка стала для вас усім sine qua non , та й тільки. І коли ця жінка скаже вам "так", ви відчуваєте себе удавом, який проковтнув кроля і якому більше нічого не треба. Ну, ось і я.

Городовський обернувся до художника й побачив його вже в комірці й коректній шерстяній піжамі. "Він сміється так, як квокче курка",— подумав Городовський.

— Ви собі дивіться,— провадив художник,— а я ще хвилинку помотаюся. Ви на мене не зважайте... Ви вже кінчили стіну? Тепер альбоми. З чого почнемо? Ви звідки родом? А, полтавчанин! Так ось Полтавщина.

Він узяв з широкої етажерки велику теку, розв’язав її і почав демонстрацію зібраних у ній акварелей, даючи принагідні пояснення про місце й сенс їх малювання.

— Це Диканька... ціла серія... вітряк — ви почуваєте, що він працює?.. Ліс... тут головне — ефект світла на галявинці... Ось криниця в яру: яка вогкість!.. Над нивою сходить сонце — колосся ніби прислухається до перших променів, правда?.. Я покажу вам ще Поділля, мою цьогорічну роботу, і кінець. Ви й

так уже стомилися від споглядання. І в душі, певне, проклинаєте мене, га?

— Ні, я люблю малярство,— промовив Городовський.

Після Поділля художник запросив гостя до маленького столика, який він тим часом устиг накрити, поставивши на ньому пляшку вина, тарілку яблук та груш, другу з патоковими бісквітами.

— Яка може бути глибока розмова про мистецтво і взагалі приємна розмова без вина? — сказав він, сміючись. — Старі греки це чудово розуміли, тому свята Вакха були в них мистецьким дійством. Отже, я проти пияцтва за вина. Єдність протилежностей! Дозвольте ваш келих.

— Дякую, я не п’ю,— сказав Городовський, відсуваючи від себе склянку.— Я візьму з вашого дозволу сухарик.

— Зовсім не п’єте! — скрикнув художник розчаровано, і його іржаві очі потьмяніли. — Ну, я не вмію наполягати. Але шкода! Як можна зневажати вино? Я завжди уявляв, у мене навіть така теорійка, що всі щирі й гарні люди неодмінно мають любити вино, а цураються його тільки понурі добродії, які вмисне хочуть не бути такими, як усі, які щось ховають або вдають. Ви вибачте, що я кажу так,— звичайно, у вас інші причини, може, чисто шлункові, якийсь катар, наприклад..

— Систематичне нетравлення,— сказав Городовський. — Мушу додержувати режиму.

— Ну от! — радісно скрикнув художник. — Значить, вас просто треба жаліти. За ваше здоров’я, за ваше одужання!

— Дякую,— чемно відповів Городовський.

Художник, як делікатний хазяїн, чекав, щоб гість перший почав мову про його роботу,— зробивши легкий натяк на розмову про мистецтво у зв’язку з вином, більше не наполягав на цьому пункті. А щоб не утворити паузи, вернувся до своєї попередньої теми.

— Я все вихваляв вам родинне життя,— сказав він,— але воно має і великі невигоди. Власне, одну, головну: надзвичайно важко терпіти коло себе одну й ту саму людину протягом довгого часу. Вона нам просто обридає. Вона починає нас дратувати! Серйозно! Ніякого кохання не вистачає, щоб задрапувати хиби і обмеженість істоти, з якою ви щохвилини стикаєтесь. Бо кожен по-своєму хибний і обмежений. Шкода, звичайно, але факт. Або взяти дітей — ви щодня силкуєтеся втовкмачити правила моралі, зробити їх "пристойними", "вихованими", і все нібито гаразд, аж раптом вони встругнуть вам такий вчинок, що у вас опадають руки й заразом піднімається волосся. І до всього того ще спробують вас обдурити. Ви ображені в своїх найкращих прагненнях. Діти починають здаватися вам моральними каліками, вашою ганьбою, і ви з жахом думаєте про їхнє майбутнє. Дружина, діти — це стає задушливим для вас, як повітря в кімнаті, яким ви довго дихали без провітрення. З дружиною ви починаєте сваритися за нікчемні дрібниці, на дітей кричати, дружина надимається, діти плачуть, а вам хочеться просто взяти на плечі мольберт й тікати куди-небудь, тільки з цього родинного пекла. Який прекрасний був час вашої самотності,— думаєте тоді ви з гірким каяттям. Правда, трагічно?

— Виходить, зачароване коло? — промовив Городовсь— кий, мляво жуючи бісквіт.

— Виходить, нібито. Ні сюди Микита, ні туди Микита, як казали наші предки. Але лазівка є, товаришу Городовський,— сказав він, знову наливаючи собі вина.— Я називаю її курортною кампанією. Ось суть цього методу: щороку на місяць я їду без дружини, дружина без мене. Винахід надзвичайно простий: я двічі на рік маю відпустку від родини. За цей час повітря ґрунтовно провітрюється і набирається киснем. Уже хочеться ним дихати. Уже воно манить. Єдність розлуки й співжиття. За бадьорість у житті! Геть трагедії!

Він з приємністю випив і почав чистити грушу.

— Ось вам конкретний хід переживань,— казав він далі. — Дружини немає вже два тижні. Гаразд. Перший тиждень я жив тільки радістю того, що її нарешті немає. Зараз, на другому тижні, мені вже приємно відчувати, що вона взагалі десь є. На третьому тижні я почну писати їй любовні листи. Четвертий тиждень я буду повний чекання і солодких мрій про момент, коли вона нарешті буде вже тут, коло мене, разом з моїми милими дівчатками, яких я знову з захопленням почну повчати відрізняти добро і зло. Правда, я хитрун? І, крім того, на тлі цієї меланхолії змайструю якийсь свіжий пейзаж.

— Одначе ваші пейзажі зовсім не позначені меланхолією,— сказав Городовський, і художник вдячно насторожився. — Вони всі перейняті радістю, яку я не можу назвати інакше, як дитячою. Ваша природа не знає ні бур, ні грози, ні ночі. Все в ній квітує. Можна подумати, що природа складається тільки з ранку й весни.

— Значить, мої пейзажі вам зовсім не подобаються? — зажурено спитав художник.

— Вони гарні в своєму жанрі,— провадив Городовський.— Хоч як матеріал я люблю більше олію, що здається мені єдиним повноцінним матеріалом. Я ж кажу зараз не про їхню майстерність, яку я охоче визнаю. Але все значення мистецтва починається після його майстерності.

Він говорив сухо, як суддя, розуміючи, що саме цей тон для його хазяїна найприкріший. Але художник раптово піднісся духом.

— Добре! — скрикнув він.— Ви вибачте, що мої пейзажі майстерні? Це для мене найголовніше. Дякую, ви мене підтримали. Добре! А про значення моїх пейзажів давайте сперечатися, бо про значення творів мистецтва можна тільки сперечатися. Я вас розумію: ви хочете сказати, що мої малюнки просто нікому не потрібне заняття. Чому? Бо вони по-дитячому, як ви сказали, тобто по-справжньому радісні. Оце так причина! Ні, стривайте, я скажу першу. Оскар Уайльд писав, що життя творить мистецтво, а мистецтво життя. Це видима правда. Але в цій думці є своє зерно правди: мистецтво доповнює життя. Інакше нащо воно здалося б? Питання — чим доповнювати? Темрявою чи сонцем? Мені здається, в людському житті цілком досить горя і бур, щоб їх ще треба було доповнювати в мистецтві. Тому я малюю тільки світле і ясне. Я люблю людей і бажаю їм радості. Ви проти цього? Що, ви людоненависник? За ваше здоров’я!

— Від вашої теорії про доповнення життя мистецтвом один лише крок до відриву життя від мистецтва,— сказав Городовський. — А у вашій практиці це вже сталося. Ясні поля, світлі ліси — все це дуже добре, але що це має спільного з нашим життям і особою, повною страшної боротьби? Де у ваших картинах, я не кажу вже відбиток, а хоч би відгомін тих колізій, що розв’язуються зараз? Смішно малювати зараз картини, які могли б бути з таким самим успіхом намальовані п’ятдесят чи

сто років тому, а також і згодом сто років? Смішно, адже вони випадають з доби і втрачають свою основну цінність. Ви скажете, що важко відбити людську добу в природі, яка живе в основному незалежно від людей. Але навіщо ж тоді малювати тільки природу, якою цікавляться тепер, крім природознавців, тільки мисливці?

— От я й хочу нагадати про неї,— відповів художник.— Вона заслонена зараз заводами й класовою боротьбою, але існувала, повірте, до п’ятирічки і, надіюся, існуватиме після неї. Її ніхто не хоче знати, а я кожним своїм ескізом стверджую її. Я зберігаю її. Так, вона радісна, бо вона вічна. Любити її — велике щастя. Ніякі вибухи й домни не заслонять її. Чи вам хочеться пудлінгування і блюмінгування в мистецтві? Казанів і дизель-моторів? Боїв з трунами, розстрілів і буро-зелених, понурих робітників, що топчуть ногами палаци? Але ж цього вже намальовано досхочу!

— Ні, я хотів би не цього,— похмуро сказав Городовський.

— Так чого ж іще? Адже ви так легко закидаєте, що природа не відбиває доби. А люди її відбивають? Що, у відважного червоноармійця не вираз римського воїна? Гарненьку, веселу дівчинку можете назвати "Комсомолкою" і "Гімназисткою". Сучасний буржуа виглядає середньовічним [нрзб.]. Правда, інший костюм. Так давайте так і скажемо, що доби відрізняються костюмами! Адже добу найбільше характеризує антураж. В нього люди встромлюють обличчя, як актори в лубкових виставах. А чим природа гірша за антураж? Вона принаймні жива. Ваші аргументи повертаються проти вас, товаришу Городовський! І я не маю ні найменшого сумніву, що через п’ять-сім років я зроблю свою виставку, і всі здивуються, всі будуть вдячні мені за пейзажі. Вони відкриють їм новий світ. І я ще одержу орден, не думайте! Не тільки теперішні покоління, навіть майбутні будуть мені вдячні, бо вони побачать, що наше

суспільство мало в моїй особі очі, щоб, незважаючи на всі завади, споглядати також і природу. Я підтримую честь, всебічність нашої доби, а ви кажете — недоцільно!

— Наше покоління, а також наступні будуть вдячні тільки тим митцям і публіцистам, які зуміють правдиво відбити в своїх творах наше життя,— сказав Городовський.— Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сутичках і перетворенні — ось справжня мета для того, хто хоче залишити щось цінне для нащадків: їм не потрібні будуть ваші радісні пейзажі, їм буде потрібна лише правда: жива, реальна епоха. Все інше буде здано в музей, тільки ці твори житимуть. Їх любитимуть і вивчатимуть. Вони служитимуть людству. Звичайно, немає нічого легшого — обрати собі такий байдужий об’єкт, як природа. Спокійна робота! Ні, ви пірніть, будь ласка, в саму гущину життя і розберіться в ньому. Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров’ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску.

— Кров! — скрикнув художник. — Ви страшенно трагічний.

Городовський сам зрозумів, що його останні слова звучали зайвою урочистістю.

— Я хотів тільки сказати, що стосунки людей фіксувати багато важче, ніж природу,— спокійно додав він.— І багато відповідальніше...

Художник розкрив рот, щоб відповісти, але Городовський підвівся, глянувши на годинника.

— Вибачте, я мушу йти. Я сам лише скромний газетний робітник, але ви знаєте, коли б у мене був хист маляра чи

художника, о, я використав би його зовсім інакше, ніж ви, зовсім інакше. Тому ви не повинні бути до мене в претензії, що ваші картини не задовольнили мене як сучасника і громадянина.

— Хіба я можу на кого-небудь сердитись? Ах, я тільки жалкую, що ви вже йдете! Я міг би вам відповісти на все чисто. Ви думаєте, я про це не думав? Хоч, правда, вночі я сплю прекрасно. У вас, звичайно, від нетравлення. Бідний! У мене в самого був одного разу катар. Як я перемучився! Але моя дружина лікарка, і вона швидко поставила мене на ноги.

Говорячи це, він швидко перебирав одну з своїх тек і нарешті вийняв з неї ескіз, напоєний весняним сонцем.

— Ось він! Це ж ваша Полтавщина, коло Опішні. Я вам його дарую, щоб ви не думали, що я не задоволений. Прошу! Неодмінно повісьте в кімнаті, побачите, він вас трохи грітиме. І лікуватиме, бо при болях на живіт кладуть грілку.— Приємно похихикуючи, він передав Городовському згорнутий трубкою малюнок і провів його до виходу.

— Заходьте неодмінно ще. Ах, зовсім забув! — скрикнув він уже коло дверей. — Як же вам живеться в моєму підшефному помешканні? Не турбує вас той дивак... як його?..

Городовський на мить спинився. Коли він ішов сюди, в нього справді була думка розпитати дещо про Пащенка. Але зараз запитання художника його просто обурило. Яке йому діло? Теж опікун знайшовся! Він раптом відчув знову напружене биття серця, як і сьогодні вранці під час розмови з Пащенком. Але знову стримав себе і відповів спокійно:

— Дякую, мене ніхто не турбує.

"Мені не треба зараз бачитися з людьми,— подумав він прикро, йдучи вулицею. — Люди мене дратують". Та й як може не дратувати такий паскудник? Завівся дружиною, дітьми, попиває вино й маже свої сонячні пейзажі! Хлопчисько, обиватель. І ще розводить про кохання й мистецтво свою філософію радісного осла. Горобець, піжон! Базікало нещасне! Але й він, Городовський, теж, треба сказати, розпустив язика: про безсонні ночі, кров. Перед ким? Тьху, яка гидота!

Він помітив, що мне щось у руці,— це був ніжний ескіз художника. Не спиняючись, Городовський подер його начетверо й кинув під ворота. Потім, як кару за свою нестриманість, ухвалив собі пройти п’ять разів з центру до вокзалу й назад. І, тільки відбувши цю покуту, рушив виконувати свою вечірню програму: один театр і два кіно.

[1933–1934 рр.]